

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь – бакалавр

на тему:

**«Представлення української національної ідентичності
в періодиці Російської імперії
кінця 1850-х – першої половини 1860-х рр.»**

Виконала: студентка 4-го року навчання,
напряму підготовки 6.020302 Історія
Крилова Юлія Борисівна

Керівник: Шандра В.С.,
доктор історичних наук, професор

Рецензент: Земський Ю.С.,
доктор історичних наук, професор

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2018 р.

Зміст

Вступ.....	2
I. Теорія націотворення та здобутки у дослідженні формування української модерної національної ідентичності	5
1.1. Теорії нації та проблематика націотворення.....	5
1.2. Національна ідентичність: українська перспектива дослідження.....	10
1.3. Історіографія українського модерного націотворення.....	16
II. Українофільство між польським націоналізмом та «великою російською нацією»	23
2.1. Український романтизм та «відкриття» народу.....	23
2.2. Польський національний проект у змаганні за лояльність селянства.....	30
2.3. Хлопомани: у пошуках ідентичності.....	36
2.4 Громади як квінтесенція діяльності українофілів	45
III. Роль «Основи» та «Черниговского листка» у творенні образу українця.....	52
3.1. Мова як основа української ідентичності.	52
3.2. Образ Тараса Шевченка як інструмент формування української ідентичності.....	61
3.3. Творення ментальної мапи через історію і пам'ять	69
Висновки	79
Список використаних джерел і літератури.....	82

Вступ

Дослідники українського модерного націотворення приділяють особливу увагу вивченню впливу протистояння польського націоналізму та концепції «великої російської нації» на цей процес. У цьому контексті діяльність українофілів 1860-х рр. переважно оцінюється як типова для культурницької фази національного руху за Мирославом Грохом. Сьогодні в історіографії є бачення заборонної політики уряду щодо українського питання як наслідку усвідомлення плодів довгострокової перспективи українофільської діяльності. Вважається, що мовна емансипація є одним із неодмінних початкових етапів націотворчого процесу для не титульних етносів. У Російській імперії час активної стандартизації української мови, доведення її історичності та розширення меж її застосування співпало із початком ліберальних реформ, часом «зламу» у масовій свідомості суспільства. Прагнення українофілів зробити народну мову панівною у початковій освіті набувало політичного значення, адже єдність культури була одним із джерел легітимації імперської влади.

З початком правління Олександра II українофіли отримали можливість поширювати свій світогляд у публічному просторі. Їм належало здобути довіру уряду та відстояти ідеї та цінності у імперському інтелектуальному середовищі. Журнал «Основа» разом з газетою «Черниговский листок» став платформою, на якій представляли та формували українську національну ідентичність. Видання мали розширити коло людей, свідомих своєї українськості, і які б спрямували свою діяльність на освіту народу. Досі «Основа» і «Черниговский листок» перебувала більше у фокусі уваги літературознавців, або ж розглядалась у зв'язку з діяльністю петербурзької громади та репресивної імперської політики. *Актуальність* роботи полягає у артикулюванні проблеми конструювання української національної ідентичності на сторінках українських видань, які все ще недостатньо залучаються до вивчення істориками, і не розцінюються ними як один із

самостійних напрямків діяльності українофілів.

Об'єктом роботи виступає представлення і формування української національної ідентичності в українській періодиці, а **предметом** є публіцистика українофілів та їхніх опонентів щодо освітньої, культурної та комеморативної діяльності місцевих громад.

Метою роботи є дослідити закономірності і особливості формування української національної ідентичності у контексті протистояння польського націоналізму та концепції «великої російської нації» на сторінках періодичних видань. Виходячи з поставленої мети, сформульовано такі **завдання**:

- на основі аналізу основних теорій націй та націоналізму, а також традиційних схем українського національного руху запропонувати інтерпретацію ролі українофільської діяльності початку 1860-х рр.
- проаналізувавши ідейний та соціально-політичний контекст, у якому оформився українофільський рух, визначити специфіку його організаційних форм.
- дослідити внесок «Основи» і «Черниговского листка» у творення української національної ідентичності.

Хронологічні межі дослідження — це кінець 1850-х — перша половина 1860-х рр. Нижня межа обумовлена лібералізацією політики імперії із приходом до влади Олександра II, активізацією дискусій щодо форм і тактики спротиву у польському середовищі та початком організації українофільського періодичного видання. Верхня хронологічна межа прив'язана до припинення видання «Основи» і «Черниговского листка» та початком масштабної кампанії проти українофільства у російській пресі.

Територіальними рамками є Російська імперія.

Методологія нашого дослідження включає дискурс-аналіз і контент-аналіз, використання підходів історичної антропології та теорій націй та націоналізмів, передусім Ернеста Гелнера, Бенедикта Андерсона та Ентоні

Сміта. Слідом за Романом Шпорлюком, ми розглядатимемо українське націотворення як таке, що від початку мало політичне значення. Детальніше особливості цих підходів ми прописали у першому розділі.

Джерельна база роботи включає у себе всі випуски «Основи» з січня 1861 р. по жовтневий номер за 1862 р., випуски щотижневої газети «Черниговский листок», окремі публікації «Вестника Юго-Западной и Западной России», «Киевских епархиальных ведомостей» та «Киевского телеграфа». Разом з періодичними виданнями було використано опубліковані джерела: двохтомне видання «Суспільно-політичний рух на Україні в 1856 – 1862 рр.» та збірник документів і матеріалів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання». Джерела, опубліковані у першому виданні, розкривають коло питань, яким влада надавала першочергової важливості на українських теренах. Слідчі матеріали щодо Києво-Харківської таємної організації та настроїв студентства, зокрема наявності серед них об'єднань за національністю, надаються для характеристики тогочасного інтелектуального середовища, з якого вийшли члени київської громади. Збірник матеріалів, присвячений значенню мови для української ідентичності дозволяє прослідкувати зв'язок мовного питання із конструюванням ідентичності, зокрема через польську пропаганду, контрольовану та непідконтрольну уряду освіти. Окрім того, опубліковані джерела розкривають соціальний вимір мовного питання. Як додаткові матеріали було залучено епістолярну спадщину та его-документи учасників українського національного руху.

Структура роботи продиктована її метою і складається зі вступу, трьох розділів і висновків.

I. Теорія націотворення та здобутки у дослідженні формування української модерної національної ідентичності

1.1. Теорії нації та проблематика націотворення

XIX століття називають «епохою націоналізму». В українській історіографії домінантним терміном на означення національного руху цього періоду є «національне відродження». Сам цей термін є базовим для розкриття проблематики двох головних підходів до розкриття поняття «нація»: примордіалістського та модерністського. Втім, дослідження процесу націотворення не обмежуються цими напрямками. Одну із найцікавіших, на думку Григорія Касьянова, аналітичних пропозицій, яка об'єднує ідеї модерністів та примордіалістів, запропонував Іван Лисяк-Рудницький¹. Підґрунтя для принципових розходжень між дослідниками згаданих напрямів вбачають, в першу чергу, у термінології, а вже потім у методології роботи. В українській історіографії і досі спостерігається понятійна невизначеність, коли «народ» ототожнюється із нацією, а етногенеза із націогенезою. Це частково зумовлено запозиченням термінології народницької історіографії та лексики XIX століття, а також використанням словника студій націоналізму без осмислення нових термінів².

Дискусія щодо «неісторичності» української нації відбулась у діаспорному науковому середовищі ще у 1980-х рр. Гегелівську типологія «історичних» та «неісторичних» націй, попри те, що мала характер метафізичної та ідеалістичної схеми, модифікувалась і здобула собі місце в історіографії, зокрема через запропонований Фрідріхом Майнеке поділ на «політичні (державницькі)» і «неполітичні (культурні)» нації, або ж, у дещо трансформованому вигляді, як «старі» та «нові» нації за Г'ю Сетоном-Вотсоном³. Григорій Грабович стверджував, що вищезгаданий поділ націй є скоріше предметом політичної пропаганди, а не наукового дослідження,

¹Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму. — Київ, 1999 р. — С. 271-272.

²Портнов А. Сучасна історіографія українського націотворення: кілька спостережень // Україна. Процеси націотворення / Упор. А. Каппелер. — Київ, 2011. — С. 47.

³Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму. — Київ, 1999. — С.73-77.

натомість його опонент у дискусії, Іван Лисяк-Рудницький, вважав такий поділ можливим, якщо під націями історичними мати на увазі збереження провідної верстви: носія політичної свідомості та високої культури⁴. Як альтернативу Омелян Пріцак та Джон Решетар запропонували послуговуватись терміном «неповна нація», і таке формулювання дає сутнісну характеристику українському націотворенню. Нерідко послуговування концепцією «національного відродження» у сучасній українській історіографії створює враження прагнення не стільки довести давність нації, як позбутися ярлику «неісторичності». Залишивши осторонь цю дискусію, перейдемо до визначення основних понять, з якими мають справу дослідники націотворення.

Особливістю групи термінів, що стосуються нації, є їхня «хамелеоноподібність», багатозначність. З огляду на те, що часто лише розгляд поняття «націоналізм» у конкретних історичних обставинах дозволяє визначити його сутність, таке різноманіття значень ставить під сумнів чи мають дослідники справу з одним і тим самим явищем. Отже, потрібно мати на увазі те, що ці терміни мають «родові ознаки», деякі із яких проявляються у кожному конкретному випадку, але жодну з яких не можна вважати самодостатньою. Визначення «нації» базується на об'єктивних, таких як мова, населення, територія, та суб'єктивних ознаках — коли об'єктивні набувають ціннісного значення для спільноти. За Ентоні Смітом нація — це сукупність людей, що має власну назву, спільну історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, масову громадську культуру, спільну економіку і однакові для всіх членів юридичні права та обов'язки⁵. Принциповим для розрізнення етнічної групи та нації є фактор самоусвідомлення — перша визначається ззовні, а друга є «уявленою» самими членами спільноти. Етатистська теорія нації є малопридатною для досліджуваного періоду, тому

⁴Скельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. — Київ: КІС, 2010. — С. 111.

⁵Сміт Е. Національна ідентичність. — Київ, 1994. — С. 51.

ми пристаємо до пояснення Сміта про відношення держави і нації між собою: «Концепція держави, пов'язана лише з державними інституціями, відмінними й незалежними від решти суспільних інституцій. [...] Натомість нація означає культурні й політичні зв'язки, що об'єднують у єдину політичну спільноту всіх, хто має спільну історичну культуру і батьківщину»⁶.

Ернест Гелнер відзначив націоналізм як один зі способів для ефективного переходу від аграрного до індустріального суспільства, коли високі культури стають надбанням цілого суспільства, а єдність культури лягає в основу політичної легітимності влади⁷. Модерністи, і функціоналісти зокрема, підкреслюють важливість комунікації для націотворення. Комунікативна теорія Карла Дойча за головну ознаку модернізації суспільства визначає зростання його комунікативних можливостей, що відбувається завдяки стандартизованій системі символів, способам і засобам комунікації, які є компліментарними, тобто взаємодоповнювальними. Внутрішню єдність нації забезпечують саме компліментарність засобів спілкування, суспільних та економічних звичок, а також розвиток промисловості та ринкової економіки. Комунікативна теорія ефективна для дослідження становлення української національної ідентичності, хоча функціоналістське визначення і не пояснює причин виникнення національної спільноти, надання переваги саме такій формі організації суспільства⁸. Освіта виступає як фундаментальна підстава однорідності, атомізації суспільства, і це дозволяє зрозуміти глибину дискусії довкола неї на початку 1860-х рр.

На сьогодні одним із найбільш широко використовуваних підходів до визначення нації є запропонований Бенедиктом Андерсоном концепт «уявленої спільноти». Великі спільноти, усі члени яких не можуть бути знайомі між собою як реально, так і віртуально, відрізняються між собою за рахунок сконструйованого в уяві образу. За особливості націоналізмів

⁶Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму. — Київ, 1999 р. — С.68-69.

⁷Гелнер Е. Нації та націоналізм. — Київ, 2003. — С. 283.

⁸Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму. — Київ, 1999 р. — С. 63-66.

Центрально-Східної Європи Андерсон відзначив те, що вони взорувались на вже готові моделі, і тому ідея нації у них не формувалась поступово, а ставала метою, до якої рухались, орієнтуючись на західні взірці. Олексій Міллер, коментуючи Андерсона, зазначає, що українці у першу чергу орієнтувались на чеську та польські моделі, у той час як російський націоналізм запозичував західноєвропейські моделі⁹. За рахунок цього відбувався розрив між темпами індустріалізації, модернізації економіки та темпами розвитку громадської думки. Отже, запозичення мали працювати в інших політичних утворах, і динаміка українського руху є інакшою, аніж у «взірців».

Останнім часом у фокусі уваги дослідників перебуває варіативність націотворення, цю проблематику в українську історіографію привніс Джон-Пол Химка, поставивши питання про причини успішності певних проектів та межі свободи «творчості» національної інтелігенції¹⁰. Також ще Андерсон відзначив різницю між «офіційним націоналізмом» та націоналізмом панівних націй, і також наголосив на часовому розриві між тим моментом, коли образ націй усталився у головах представників національних еліт, та тим, коли члени «уявленої спільноти» приймали національну ідентичність¹¹. Це зауваження є важливим для нашого дослідження, адже ми маємо справу з конкурентними моделями розвитку суспільства.

Пам'ятаючи про зауваги, що становлення більшості сучасних націй відбувалось у конфронтації з іншими, а також ідею про творення нації довкола «етнічно-соціального ядра», відзначимо ще одне важливе для нашого дослідження доповнення. Роман Шпорлюк, розробляючи концепції Гелнера, зацентрував на тому, що українське націотворення від початку мало політичне значення¹². Дійсно, хоча, наприклад, українофіли на початку 1860-

⁹Міллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб, 2010. — С. 10.

¹⁰Портнов А. Сучасна історіографія українського націотворення: кілька спостережень // Україна. Процеси націотворення / Упор. А. Каппелер. — Київ, 2011. — С. 44.

¹¹Міллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб, 2010. — С.12.

¹²Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. – Київ, 2013. – С.

х років хоча б за широко відомим «Отзывом из Киева» спростовували причетність до будь-яких політичних рухів та все ж визнавали за собою єдиний «сепаратизм» — бажання мати «розвинуту українську мову та літературу»¹³. «Сепаратизм» це термін, що належить до сфери політичного, і у перспективі розвиток мови передбачав дроблення «великої російської нації»¹⁴.

Важливо розмежовувати поняття «етнос», «народність» та «нація». В інтелектуальному просторі Російської імперії, для українофілів народність та національність виступають синонімічними поняттями. Так, Володимир Антонович у своїх лекційних курсах розповідав про дві теорії націй: державно-національну та етнографічну. Сам вчений з симпатією ставився до останньої та наголошував на антропологічній основі «національного/народного/етнографічного типу», переробити який людині не під силу¹⁵. Пам'ятаючи про такий підхід до нації у другій половині XIX ст., ще раз підкреслимо важливість трактування нації як самоусвідомленої політизованої групи, що до того ж характеризується вертикальною економічною інтеграцією із поділом праці, на відміну від етносу.

Наступні поняття, до яких варто звернутись, це «націотворення» та «націоналізм». Дослідник українського націотворення Юрій Земський характеризує націоналізм як систему дій, зусиль, програму, яка має на меті надати суспільству нову якісну форму та зміст, тобто сформувати національну свідомість і націю¹⁶. Звісно, цей процес відбувався не у повній творчій свободі, а виходячи з обмежень, встановлених «етнічним

243.

¹³Катренко А. Український національний рух XIX століття. Частина II. 60-ті — 90-ті роки. — Київ, 1999. — С. 37.

¹⁴Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб, 2010. — С. 123.

¹⁵Антонович В. Три національні типи народні (вступна стаття О.В.Яся) / В. Б. Антонович // Український історичний журнал. — 2017. — № 3. — С. 174.

¹⁶Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в замаханнях за Правобережну Україну с. XIX століття. — Хмельницький, 2011. — С. 12.

матеріалом»¹⁷. За твердженням дослідника, саме зміни у масовій свідомості суспільства є одним із найважливіших феноменів суспільного життя, адже у певний момент настають умови, за яких ідеї небагатьох знаходять відгук серед широких верств населення. Тоді стає можливим «щоденний плебісцит» за класичним виразом Ренана. Такі умови зазвичай виникають у періоди «розривів» або ж «зламів». Важливо, що таким періодом в українській історії є початок правління Олександра II, коли розпочались процеси лібералізації та надзвичайно активізувалась громадська думка¹⁸.

Націоналізм як спосіб дій і мислення у XIX ст. виступав конкурентом старих політичних дискурсів: релігійного та політичного, і водночас був тісно пов'язаним із соціалістичним та демократичним дискурсами. Процес становлення української національної ідентичності відбувався на території, де накладались польський національний проект та проект «великої російської нації». Останній мав два виміри: офіційний та громадський. Українців включали у «великий» проект зокрема і через власні імена «малорос» та «південноросіянин». Олексій Міллер у праці «“Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)» для категоріального розмежування застосовує до представників українського національного руху, котрі були творцями і носіями національної ідентичності, терміни «українці» та «українські націоналісти» (переважно рівнозначне «українофілам» у досліджуваній період), а для означення тих, хто опинився поза націоналістичним ідейним полем, вже згадані вище інтегруючі у концепцію «великої нації» назви. Таке термінологічне розмежування виводить на перший план питання національної ідентичності.

1.2. Національна ідентичність: українська перспектива дослідження

Сьогодні фокус уваги дослідників українського національного руху XIX століття зосереджено у першу чергу на його взаємодії з польським

¹⁷Сміт Е. Національна ідентичність. — Київ, 1994. — С. 73.

¹⁸Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в замаханнях за Правобережну Україну с. XIX століття. — Хмельницький, 2011. — С. 19.

націоналізмом, «офіційною імперською ідентичністю» і російським націоналізмом. При цьому діяльність українофілів відносять до фази «В» за схемою національних рухів «малих» європейських націй Мирослава Гроха¹⁹. При тому, що запропонована концепція усталилась в українській історіографії, все ж вона доповнена деякими зауваженнями, з яких нас передусім цікавлять ті, що стосуються культурницької фази. Сергій Світленко, спираючись на періодизацію Івана-Лисяка Рудницького, пропонує кваліфікувати фазу 1840-х — 1880-х рр. як культурно-політичне народолубство/народовство²⁰. Ряд дослідників відзначали неоднорідність української фази «В», оскільки вона не відповідає своєму класичному визначенню, хоча б тому, що народна мова так і не стала мовою книжок та викладання на всіх рівнях. На початок ХХ століття вона ще відстоювала свій статус. Однак на культурницькому етапі часом виступали явища, притаманні політичній фазі. Це зауваження стосується передусім діяльності Кирило-Мефодіївського братства і громад 1860-х років та журналу «Основа» за схемою Омеляна Пріцака та Джона Решетара («київський період»)²¹.

Досліджуючи представлення української національної ідентичності у періодиці Російської імперії, передусім українофільських «Основи» та «Черниговском листке», неможливо не відзначити близькість культурного і політичного. Роман Шпорлюк розглядав націотворення та націоналізм як одразу політичні явища, навіть якщо учасники національного руху заперечують політичний контекст, оскільки діяльність «будителів» мала щонайменше політичний потенціал, який розхитував домінуючу ідеологію, для якої найбільше значення мали символи і цінності²². Культура є однією з

¹⁹Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст. — Київ: КІС, 2010. — С. 120.

²⁰Світленко С. Український національний рух «довгого ХІХ століття» в контексті нелінійної історії // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія. — 2013. — Т. 21, вип. 21. — С. 4.

²¹Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст. — Київ: КІС, 2010. — С. 126.

²²Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна — Росія — Польща. — Київ, 2013. — С.

ключових складових явища націоналізму. За Ентоні Смітом «націоналізм являє собою не так стиль і доктрина політики, як форму культури — ідеологія, мова, міфологія, символізм і свідомість, — що здобула глобальний резонанс, а нація — це тип ідентичності, чиє значення і пріоритет зумовлені цією формою культури»²³. Ернест Гелнер, який представив націоналізм як один з варіантів переходу від аграрного до індустріального суспільства, писав про культуру як інструмент для створення масового, анонімного суспільства, що складається із маси взаємозамінних індивідів-атомів. Спільність культури, яка охоплює усе населення, стає «природним депозитарієм політичної легітимності»²⁴, і це лежить в основі націоналізму як політичного принципу, відповідно до якого культурні кордони та кордони політичних одиниць мають співпадати.

Таке бачення ролі культури в націотворенні пояснює, чому «Основа», яка неодноразово підкреслювала свою аполітичність, була одним із «гострих» політичних видань²⁵. На її сторінках відбувалось конструювання української національної ідентичності, власне, відстоювалось саме право на окрему українську ідентичність, здобувалось її визнання. Цей процес був тим незвичнішим для польської та російської сторін, що українофіли під нацією мали на увазі народ. Микола Костомаров у статті «Україна», опублікованій у «Колоколе» в січні 1860 р., писав, що для поляків справедливість належності Правобережжя до Польщі доводиться польськістю освіченого класу, тоді як несвідомий народ не має права голосу у державних справах. Водночас великороси визнавали право називатись нацією лише за тими народами, які мали своїх правителів та дипломатів. Але, за Костомаровим, таке визначення нації було непритаманне українській традиції, і єдине звільнення, яке могло

243.

²³Сміт Е. Національна ідентичність. — Київ, 1994. — С. 99.

²⁴Гелнер Е. Нації та націоналізм. — Київ, 2003. — С. 93, 91.

²⁵Бернштейн М. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х — 60-х років XIX ст. — Київ, 1959. — С.42.

би бути зрозумілим народу, це зрівняння його у правах із дворянством²⁶. Ствердження національної ідентичності було неможливим без надання людям рівних юридичних прав і обов'язків, що, в свою чергу передбачало доступ усього населення до однієї культури.

З початком «довгого» ХІХ століття ідентичність поступово перестає асоціюватись із належністю до певної соціальної групи і виступає у зв'язку з індивідуальністю²⁷. Індивідуальність стає набутком не лише окремих людей, але цілих народів. Самозаглиблення, відкриття власного шляху так само притаманне народам, як і індивідам. Романтичний світогляд закріплює антропологічний образ народного буття, і ставить мету — відкриття автентичного «колективного я», з'ясування особливої ролі свого народу у світовому розвитку та, власне, її реалізація у державі, призначенні нації за Гегелем²⁸. Визнання колективної особистості народу, його особливого способу мислення і світогляду, повага до особистості кожної окремої людини ідуть пліч-о-пліч в українофільській періодиці. Індивідуалізм уможлиблює дискурс, через який конструюється національна ідентичність²⁹.

Ідентичність визначаємо як ідентифікацію себе із певними ідеями, цінностями та соціальними ролями. Її неможливо відокремити від соціального контексту, що увиразнив у своїй метафорі танцю для визначення ідентичності Норберт Еліас³⁰. Людина перебуває у мережі взаємозалежностей, і її соціальна взаємодія впливає на ідентичність та надає їй зовнішнього вираження через повсякденний вибір практик, стиль життя. Отже, характер ідентичності є динамічним. «Ієрархія лояльностей» в

²⁶Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. — Киев: Лыбедь, 1990. — С. 499, 502.

²⁷Бетлій О., Дуса К. Вступ. Усе про ідентичність // Міжкультурний діалог. Том 1: Ідентичність. — Київ, 2009. — С. 38.

²⁸Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. — Київ, 2001. — С. 83, Гелнер Е. Нації та націоналізм. — Київ, 2003. — С. 83.

²⁹Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. — Київ, 2005. — С. 59.

³⁰Бетлій О., Дуса К. Вступ. Усе про ідентичність // Міжкультурний діалог. Том 1: Ідентичність. — Київ, 2009. — С. 37, 14.

українофільському середовищі привернула до себе увагу після публікації статті Пола Роберта Магочія³¹. Досліднику українського національного руху XIX століття доводиться мати справу з багатьма співіснуючими ідентичностями: українською, малоросійською чи південноросійською, великоросійською та «офіційною імперською ідентичністю». За спостереженням Томаса Г. Еріксена, сьогодні антропологи все частіше звертаються до вивчення ідентичностей замість культур, акцентуючи при цьому на свідомій людській діяльності³².

Стюарт Гол визначає національну культуру як дискурс, який конструює ідентичність через творення сенсу поняття нації, організовуючи ідеї та дії, що стосуються нації. Оля Гнатюк доповнила це визначення ще двома елементами, зауваживши, що національна культура, та, власне, ідентичність, твориться також через пам'ять й іншування³³. Національна культура апелює до традицій та історії, але їхня актуалізація зазвичай відбувається у зв'язку з потребами модернізації, або передчуттям її наближення. Так, наприклад, скасування кріпацтва українофіли представляли як звершення давніх прагнень українського народу:

Освобождение крестьян никому не может быть так близко как нам, Украинцам. Мы, целый век боровшиеся против насильственного завладения одного сословия другим во время соединения с Польшею, — мы, испытавшие еще недавно несчастье — видеть возврат этого искусственно-созданного, при Екатерине II, сословного преобладания в нашем народе, — мы, без сомненья, полнее, глубже и сильнее всех должны были почувствовать важность минуты, когда над огромной массой закрепощенного народа пронеслись и отозвались, в самом сердце, вечно-драгоценные нам слова: свобода и справедливость³⁴.

Від імені українського народу, який ще не був свідомий своєї єдності, виступав його провід — інтелігенція. Ян Кеневіч пропонує розглядати інтелігенцію як форму суспільної організації, котра виникла для захисту від політичного насилля та для модернізації, і яка пропонувала нові моделі

³¹Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. — 1991. — №3. — С.97.

³²Гібернау М. Ідентичність націй / Пер. з англ. П. Тарашук. — Київ, 2012. — С. 27.

³³Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. — Київ, 2005. — С. 43.

³⁴От редакции // Основа. — 1861. — Март. — С. 8.

поведінки і норми суспільного життя, тобто «нові трансформації»³⁵. При тому, що в історіографії достатньо часто зустрічається мотив боротьби з імперією, опозиційності української інтелігенції, варто зауважити, що, принаймні на початок фази «В» опозиційність не була визначальною характеристикою діяльності українофілів. Вони шукали «нові трансформації», але лише верховна влада могла визначити їхні пропозиції та дії як злочинні чи законні.

Не лише модернізаційні виклики, що постають перед суспільством, але і особисті стають поштовхом до «відкриття» національної ідентичності. Криза ідентичності, за Еріком Еріксоном, найчастіше проявляється не у девіантній поведінці, а діяльності новаторів³⁶. Зустріч традиційної релігії та суспільства із викликами ідейних революцій підштовхує частину інтелігенції до пошуку нових концепцій для легітимації та обґрунтування людських дій. Ентоні Сміт називає міф «історизму» одним із найважливіших для вирішення цієї кризи, адже він пропонує таку ж вичерпну картину всесвіту, як і релігія, «але не вдаючись до зовнішнього принципу створення і водночас об'єднуючи минувшину (традицію), сьогодення (розум) і майбутнє (вдосконалюваність)»³⁷. Закріплення принципу «історизму» відбулось під час ідейного панування романтизму, тож відповідь на виклики часу відшуковувались у народній культурі. Через покоління хлопомани, такі як Володимир Антонович, брати Рильські, Борис Познанський, приходили до «національного пробудження» через вивчення народу, і цей процес був пов'язаний із декількома викликами часу: польською визвольною боротьбою та реформами у Російській імперії. Отже, вирішення особистої кризи ідентичності могло бути одним зі шляхів націоналізації свідомості.

Представлення української національної ідентичності відбувалось у полеміці з російським, польськими та єврейськими періодичними виданнями.

³⁵Кеневич Я. Интеллигенция и империя // *Ab imperio*. — 2011. — №1. — С. 136.

³⁶Бетлій О., Дуса К. Вступ. Усе про ідентичність // *Міжкультурний діалог*. Том 1: Ідентичність. — Київ, 2009. — С. 27.

³⁷Сміт Е. Національна ідентичність. — Київ, 1994. — С. 104.

Фактично, польські та російські часописи відмовляли українцям в окремій ідентичності, а завданням українофілів було коректне іншування, залежно від того, з ким вівся діалог. Цей процес супроводжувався ствердженням системи комунікації, яка була оперта на цінності української національної культури, і цим відмежовувалась від культури панівної, інтегруючи суспільство³⁸.

1.3. Історіографія українського модерного націотворення

Історіографія українського національного руху багата на праці, присвячені його розвитку у контексті польського питання та імперської політики. При цьому процес націотворення з певними уточненнями розглядають через призму схеми Мирослава Гроха, відносячи діяльність українофілів до фази «В». Ряд дослідників відзначив важливість етнографії та фольклору для становлення національної ідентичності³⁹. Проте перебіг цього процесу у період 1850-х — 1860-х рр. досі не став об'єктом сталого зацікавлення науковців. Частково це пояснюється тим, що український національний рух довгий час розглядався через призму «національного відродження», що унеможливлювало постановку питання про розвиток національної ідентичності.

Найбільш плідним періодом дослідження діяльності українофілів, зокрема громад 1860-х рр. та «Основи», були 1920-і — 1930-і рр. Тоді на сторінках наукового двомісячника українознавства «Україна» було опубліковано ряд статей Володимира Міяковського, Ігната Житецького, Дмитра Граховецького, Миколи Василенка, Сильвестра Глушка. Тематика робіт варіювалась від біографічних розвідок до досліджень діяльності громад та недільних шкіл. Так, тоді у фокусі уваги дослідників опинилась генеза київської громади. В.Міяковський вказував на польські витoki об'єднання, у той час як І.Житецький спростовував переважаючу роль польських студентів, розкриваючи процес об'єднання правобережної та лівобережної груп на тлі

³⁸Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. — Київ, 2005. — С. 50.

³⁹Скельчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття. — Київ, 2010. — С. 121.

їхньої участі у роботі недільних шкіл. Описавши генезу термінів «хохлоmani», «хлопомани» та «українофіли» він підняв питання самоідентифікації учасників українського національного руху та заперечив доречність перенесення назви «хлопомани» на всіх київських громадівців, посилаючись на текст «Отзыва из Киева»⁴⁰. Тоді ж побачила світ праця Федора Савченка «Заборона українства 1876 р.», у якій вперше ґрунтовно розглядалось тема імперської політики в українському питанні, і де було вперше опубліковано ряд документів, передусім щодо діяльності Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства у Києві, Валуєвського циркуляру та Емського указу. Ф. Савченко класифікував питання української мови та освіти як політичне, і звернув увагу дослідників на кампанію з дискредитації української мови у періодичній пресі на підтримку Валуєвського циркуляру.

Лише у 1950-х рр. українофільство знову стало предметом наукового зацікавлення, проте передусім у літературознавчій сфері. Світ побачила монографія Михайла Бернштейна «Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50 — 60-х років XIX ст.». Дослідник не лише подав історію організації видання, його редакторського та авторського складу, але і розглянув ідеологію та практичну діяльність «Основи» у світлі полеміки з періодикою. Він звернув увагу на те, що характер полеміки визначався не лише позицією слов'янофільських видань щодо українського питання, але і їхніми відносинами з ліберальними виданнями, передусім «Современником» Чернишевського⁴¹. Таким чином він вивів дослідження у ширший контекст, аніж українсько-польсько-російські стосунки, відзначивши ідейну неоднорідність імперського інтелектуального простору у період лібералізації.

З 1990-х рр. з'являються праці, які дають комплексний огляд

⁴⁰Житецький І. Київська Громада за 60-тих років // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. — Київ: Заповіт, 1997. — Т.2. — С. 63.

⁴¹Бернштейн М. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х — 60-х років XIX ст. — Київ, 1959. — С. 65, 96.

українського національного руху. У працях Людмили Іванової та Раїси Іванченко «Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія» та Андрія Катренка «Український національний рух XIX століття. Частина II. 60-90-ті роки» діяльність українофілів розглянуто як спротив «колоніальній політиці російського самодержавства»⁴². У дослідженні Іванової та Іванченко на перший план вийшла не конструююча діяльність української інтелігенції, а її протистояння польському націоналізму та великоросійському патріотизму, зокрема у світлі полеміки у періодичних виданнях. Катренко трактує діяльність громад як політичну але не в контексті процесу націотворення, а в сенсі опору самодержавству та прагненню національно-територіальної автономії. Разом з тим зауважено включення народної спадщини у культурний процес, творення української науки та професійної культури як «визначальний фактор у справі нового національного відродження»⁴³, таке формулювання відсилає нас до концепції І. Лисяка-Рудницького. Аналізуючи практичну діяльність українофілів, Катренко відзначив відсутність одного підходу і оцінки цієї діяльності у тогочасному інтелектуальному середовищі. Дехто керувався передусім національно-політичними міркуваннями, а дехто — демократичними й утилітарними, у той час як для частини симпатиків української справи не останню роль відігравала й потреба протидії польській пропаганді.

Поворотною у дослідженні українофільства є збірка статей Сергія Скедьчика «Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття». Застосувавши семіотичні підходи Ролана Барта, Юрія Лотмана та Марка Павлишина, а також методологію Мішеля Фуко та Еріка Гобсбаума, він продемонстрував, як українофіли конструювали новий культурний простір, розхитуючи при тому офіційний імперський. У статті «Великий наратив і його розриви: Україна в російських підручниках з історії і уявлення

⁴²Іванова Л., Іванченко Р. Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія. — Київ: МІП, 1999. — С. 5.

⁴³Катренко А. Український національний рух XIX ст. Частина II. 60-90-ті роки XIX ст.: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів. — Київ, 1999. — С. 7.

українських студентів (1830 — 1900-ті роки)» історик відкрив нову проблематику досліджень, звертаючи увагу на поле для інтерпретації офіційної історії, яке залишалось у викладачів та студентів. М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов були викладачами історії у класичних гімназіях, тож могли безпосередньо формувати критичний підхід до офіційної історії, як це робив викладач Драгоманова Олександр Стронін, котрий зокрема привчав учнів читати іноземну літературу, оскільки держава забороняла російську літературу (певно, ліберальну)⁴⁴. Окрім того, дослідник розкрив процес становлення національних символів та міфів на прикладі «творення святини» з могили Тараса Шевченка, яка стала важливим знаком у національній ідентичності, яку він визначає як спільну для членів нації семіотичну систему⁴⁵. Отже, у праці Єскельчика чи не вперше здійснено часткову деконструкцію національної свідомості українофілів.

Серед тих робіт, як розглядають українське націотворення в контексті протистоянь національних контекстів, виділяємо дослідження Юрія Земського «Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX століття». Становлення української нації розглянуто як конфліктний процес протистояння польського і російського національних проєктів, реалізація яких передбачала їхнє поширення на населення та терени Правобережжя. Саме у цьому протистоянні та ідеях романтизму та націоналізму Земський шукає коріння української модерної нації. Для нашого дослідження є особливо цінним розгляд освітнього питання у польській революційній та імперській політиці. Теоретичні зауваги про роль освіти для створення колективної ідентичності тут знаходять емпіричне підтвердження. Недільні школи, заснування яких спершу не переслідувалося державою, згодом виявились незручними інструментами для зміцнення імперської лояльності селян та робітників. Вже

⁴⁴Єскельчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття. — Київ, 2010. — С. 91.

⁴⁵Там само, С. 51.

у грудні 1860 р. начальник III відділення Василь Долгоруков писав імператору про недопустимість того, щоб частина населення була зобов'язана своєю освітою не державі, навіть попри те, що для розширення мережі парафіяльних училищ не було достатніх ресурсів. Ю. Земський розкриває динамічний процес боротьби національних проектів, під час якого відбулось зближення понять «вітчизна» та «імперія» внаслідок чого вже з середини 1862 р. відбулось гальмування діяльності української національної еліти⁴⁶.

Інша праця, яка стосується досліджуваної теми, це монографія Олексія Міллера «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)). Дослідник зауважує, що це перша після «Заборони українства 1876 р.» (1930 р.) Ф. Савченко праця, присвячена державній політиці Російської імперії в «українському питанні»⁴⁷. Успіх українського націоналізму дослідник вбачає зокрема у недостатній послідовності у державному регулюванні. Міллер звертає увагу на неготовність влади відповідати викликам націоналізму і зауважує, що у 1860-і роки частина чиновників ще не почала мислити національними категоріями, демонструючи це на прикладі принципового розходження поглядів П. Валуєва та міністра народної освіти Головіна⁴⁸. Тимчасові рішення типу Валуєвського циркуляру ставали способом «замороження» ситуації, але не розв'язанням питання. Отже, робота Міллера дає змогу ознайомитись із громадською думкою та державною політикою 1850-х — 1860-х років, та її впливом на націотворчі процеси.

Однією з основних проблем, до якого звертались дослідники, була міра впливу польського національного виклику на Правобережжі на імперську політику в українському питанні. Монографія Фейт Хіліз «Children of Rus'. Right-bank Ukraine and the invention of a Russian nation» присвячена аналізу

⁴⁶Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в замаханнях за Правобережну Україну с. XIX століття. — Хмельницький, 2011. — С. 224, 294.

⁴⁷Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб, 2010. — С. 7.

⁴⁸Там само, с. 145.

процесу конструювання російської ідентичності якраз у контексті національної боротьби за Правобережжя. Девід Сондерс, Йоханнес Ремі та Рікарда Вульпіус належать до тих істориків, які вважають, що Валуєвський циркуляр та Емський указ були застосовані не стільки через польським націоналізмом, скільки через передбачення довгострокової перспективи українського національного руху⁴⁹. У зв'язку з цим у фокусі уваги дослідників знаходиться мовна політика, адже у суспільствах, що модернізуються, мову визнають за головний елемент ідентичності етнічних націй⁵⁰.

«Основа» була предметом вивчення літературознавця Віктора Дудко. У ряді статей він розглядав «Основу» як проект петербурзької громади, друкований орган, що мав відігравати консолідуючу та організуючу роль. Дослідник спростував твердження про особливі цензурні утиски щодо українофільського видання, адже більшість заборон мали причини соціального, а не національного характеру. До того ж В. Дудко вказав на необґрунтованість тверджень про цензуру як головну причину закриття часопису⁵¹. Він також проаналізував хронологію видання журналу, який виходив зі значним запізненням — так, наприклад, серпневу книгу за 1861 р. передплатники змогли отримати лише у жовтні. Це негативно впливало на читацьку аудиторію та, відповідно, фінансове становище редактури. Таким чином, Дудко створив комплекс розвідок, які надають важливу інформацію про організаційну сторону життя часопису.

Аналіз націотворчої ролі «Основи» було здійснено у дисертації кандидата історичних наук «Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України» Айтова Спартака. Автор поставив перед собою завдання з'ясувати світобачення, систему

⁴⁹*Remi J.* The Valuev Circular and Censorship of Ukrainian Publications in the Russian Empire (1863–1876): Intention and Practice // *Canadian Slavonic Papers*. – March–June. – 2007. – P. 90.

⁵⁰*Вульпіус Р.* Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860—1906) // *Ab imperio*. — 2005. — № 2. — С. 191.

⁵¹*Дудко В.* Хронологія видання журналу «Основа» // *Український археографічний щорічник*. — Київ, 2013. — Випуск 18. — Т.21 — С. 275.

цінностей гуртка « Основи» і українофілів початку 1860-х рр., з позицій «нової інтелектуальної історії»⁵². Основна частина дослідження була присвячена аналізу розвитку журналу, його українознавчій діяльності та періодизації. Виділено такі здобутки «Основи» як «спростування у суспільній свідомості українців та сусідніх народів спрощеного образу України, обґрунтування самотності національного характеру українців, української літератури, культури й духовності». При цьому автор оминає дискусії, що точились довкола журналу, і діалогічний та динамічний характер становлення національної ідентичності.

Досі не було здійснено комплексного дослідження конструювання національної ідентичності на сторінках українофільських «Основи» та «Черниговського листка», попри те, що полеміка довкола першого видання вже тривалий час перебуває у центрі наукових зацікавлень. Антон Котенко у статті «До питання про творення українського національного простору в журналі “Основа”» звернувся до просторової складової націоналізму, адже на сторінках «Основи» вперше послідовно займались окресленням українського національного простору⁵³.

Оскільки у теорії націотворення масова культура є основою для консолідації та «атомізації» суспільства, діяльність українофілів, що створювали власну систему цінностей, символів та міфів, висловлених національною мовою, ми вважаємо політичною. Саме цим обумовлена жорстока політика уряду у мовному питанні. З огляду на це, процес представлення національної ідентичності в українофільських виданнях заслуговує на особливу увагу.

⁵²Айтов С. III. Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України. Дис... канд. іст. Наук: 07.00.06 / Дніпропетровський національний університет. — Дніпропетровськ, 2001 — С. 4.

⁵³Котенко А. До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа» // Український історичний журнал. — 2012. — №2. — С. 43.

II. Українофільство між польським націоналізмом та «великою російською нацією»

2.1. Український романтизм та «відкриття» народу

Українофільство постало у час, коли народ стає об'єктом особливої уваги як з боку офіційної імперської влади, так і з боку освіченої його частини. На 1860-ті рр. терміни «народ» та «нація» набували нових значень, переоцінювались, що значною мірою було наслідком романтизму. Для дослідження формування української ідентичності огляд ідейного поля, яке впливало на світогляд українофілів, є особливо важливим, так само як і врахування ієрархії лояльностей⁵⁴, з огляду на те, яким чином українофіли формували власні життєві стратегії та тактику діяльності. Вони вбачали першочергове завдання у праці для освіти народу, що сам зрештою свідомо визначить своє майбуття, а не прийме нав'язане будь-якою силою рішення⁵⁵. Це стало одним із факторів, який визначив тривалість формування та реалізації українського національного проекту. Вивчення народу, дух якого зберігався незмінним протягом віків попри зміну зовнішніх обставин, дозволяло усвідомити його майбуття, визначити ту саму «мету», задля якої він існує. Романтики власне закріпили у науці принцип історизму, створивши безперервну лінію оповіді, і стрибок через закономірність історичного поступу вважали неможливим⁵⁶.

Романтизм поклав початок зацікавленню народною культурою, передусім мовою та пісенною традицією. Можна говорити про два впливові джерела поширення романтичного світогляду на українських теренах. Перше з них — Харківський університет, а друге — «українська школа» у польській літературі. У 1820-х рр. ці два джерела були пов'язані між собою через

⁵⁴Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. — 1991. — №3. — С. 102.

⁵⁵Отзыв из Киева // Д. Багалій. Матеріали для біографії В. Б. Антоновича. — Київ, 1929. — С. 46.

⁵⁶Українська історіософія (XIX — XX ст.): антологія: у 2 частинах / упор. В. О. Артюх. — Суми, 2011. — Ч.І. — С. 7.

постать Петра Гулака-Артемовського та його учнів з харківського літературного гуртка. У 1861 р. Микола Костомаров у приватній переписці заперечував твердження Михайла Юзефовича про польські початки у справі відновлення південноруської мови та народності, і на доказ цього перераховував українських письменників, що перебували поза культурним впливом поляків як географічно, так і на ідейному рівні. Серед іншого, було згадано і Гулака-Артемовського, який «знав по-польски, потому что был профессором русской истории, но жил в Харькове»⁵⁷. Між тим, саме він був транслятором найновіших здобутків польських романтиків у Харківський університет, а також ініціатором організації лекторію з польської мови, одним із аргументів до чого було можливість використати польську мову як джерело для збагачення російської⁵⁸. Гулак-Артемовський та його учні, зокрема Левко Боровиковський, Опанас Шипоцький та Павло Науменко у 1820-х рр., до першого польського повстання, вправлялись у перекладах польських творів на народну мову, засвоюючи при цьому романтичне світобачення. Ці заняття знаходили підтримку як серед місцевих читачів, так і серед поляків, про що польський професор Харківського університету Ігнатій Данилович писав Йоахиму Лелевелю. Навіть більше, бурлескний переклад-варіація «Пані Твардовська», який зробив Гулак-Артемовський, отримав високу оцінку від автора оригінальної версії твору⁵⁹.

Вправи із написання текстів народною мовою та заняття етнографією були модними, і увага науковця до місцевого «матеріалу» не мусила означати усвідомлення єдності із народом. Скоріше, це було залученням до найновішої інтелектуальної течії, а також використання нових методів для проведення наукових досліджень. Так, польський професор Ігнатій Данилович і сам звернувся до фольклору та занять етнографією з тим, аби написати

⁵⁷З листування М. І. Костомарова з графинею А. Д. Блудовою / Подав Абрамович // Україна. – 1926. – Кн. 5. – С. 85.

⁵⁸Kozak S. Polacy I Ukraińcy: w kregu mysli i kultury pogranicza: epoka romantyzmu. – Warszawa, 2005. – S. 44.

⁵⁹Там само, С. 53.

історичний нарис про східні креси. У переписці Костомарова з графінею Антоніною Блудовою Костомаров розвиток української літератури пов'язує із потребою зближення із народом, яка постала у 1830-х рр., а центрами цього розвитку названо Харків та Полтаву⁶⁰. Історик говорив про звернення до народу, для чого придатною була виключно місцева мова. Ми спостерігаємо перенесення його світогляду на події більше ніж тридцятилітньої давнини, адже народництво — явище 1860-х рр.. У 1820-х — 1830-х рр. для інтелектуалів засвоєння ідей романтизму було способом долучення до європейського простору. Петербург перестав бути головним транслятором нових ідей, і у Російській імперії з'явився «внутрішній Захід»⁶¹. Польське культурне середовище стимулювало розвиток націоналізму у сусідів.

Харківський літературний гурток провадив активну видавничу діяльність. «Український вісник», «Український журнал», «Український альманах», «Український збірник» стали органами, які ознайомлювали читачів із новими ідеями та мовою. Особливо виділяється серед названих видань «Український вісник», який розширював той простір, який читачі називали «Україною». Велику роль у цьому відіграв Ізмаїл Срезневський, який відбирав до вісника ті матеріали, які стосувалися не лише Слобідської України, а навпаки, переважно історії колишньої Гетьманщини, тобто Малоросії за тодішньою термінологією. Окрім того, Срезневський відомий також публікацією підробок народних дум у «Запорізькій старовині», які дослідник творчості романтиків Агапій Шамрай визначив завдяки непритаманному народним творам вживання назви «Україна» у значенні національного організму, а не краю чи землі⁶². У своїй діяльності історик керувався передусім ідеями Гердера, короткий роздум якого про Україну, аж

⁶⁰З листування М. І. Костомарова з графінею А. Д. Блудовою / Подав Абрамович // Україна. — 1926. — Кн. 5. — С. 82.

⁶¹Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна — Росія — Польща. — Київ, 2013. — С. 354.

⁶²Маслійчук В. «Від України до Малоросії». Регіональні назви та національна історія // Україна. Процеси націотворення / Упор. А. Капеллер. — Київ, 2011. — С. 238, 241.

ніяк не чітко окреслену, став поживним ґрунтом для діяльності багатьох українофілів. Втім, у Харкові не лише читали Гердера, Шлегеля, Фіхте, а й слухали курси їхніх безпосередніх учнів, зокрема професорів Йогана Шада, Дітріха Христофора Роммеля та Фердинанда Швайкарда⁶³. Застосування романтичних ідей, поглядів на мову, фольклор та народ інтелектуалами Харківського університету вилилось у те, що було «відкрито» народ, який говорить малоросійською чи південно-російською мовою. Срезневський дав їй назву «української», і назвав самотійною, і у 1834 р. під час перевидання «Малоросійських пісень» Михайло Максимович змінив назву збірки на «Українські народні пісні»⁶⁴. Костомаров у своїй статті «Дві руські народності» пише про назви «Україна», «Гетьманщина» та «Малоросія» як про застарілі, маючи на увазі їх як регіональні та вживані лише у певний історичний період, а назву «південнорусів» називає вигаданим та книжним⁶⁵. Цим він виводить нас до проблеми пошуку назви для народу, яка постала перед українофілами, і невизначеність із якою ми ще побачимо на сторінках «Основи». «Українофільський» романтизм поширювався як спосіб пізнання місцевої народності, і у 1830-і рр. члени харківського гуртка не відокремлювали українську спадщину від спадщини руського народу.

Виразником життя і духу народу було визнано мову. Поворот до народної творчості підвів до того, що романтики почали виокремлювати «тіло» народу, окреслювати його географічні межі, а завдяки виходу збірок народних пісень серед освічених верств почало формуватись уявлення про малоросійський чи південноруський народ, включення його характеристик до частини свого культурного коду. Отож і російська, і польська спільнота розцінювали українські терени і населення як питому частину своєї історії. Олексій

⁶³Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ ст. — Хмельницький, 2011. — С. 199.

⁶⁴Маслійчук В. «Від України до Малоросії». Регіональні назви та національна історія // Україна. Процеси націотворення / Упор. А. Капеллер. — Київ, 2011. — С. 243.

⁶⁵Костомаров Н. Две русские народности. Письмо к редактору // Основа. — 1861. — Март — С. 39.

Міллер зазначає, що в історії та характері Південної Русі шукали романтичні, поетичні мотиви, яких не вистачало у характері Московської Русі⁶⁶. У той час як у Харкові відбувалось освоєння історичної спадщини Малоросії та Слобідської України, Правобережжя, «східні креси» все міцніше входили у польський національний проект. Тут ми зіштовхуємось не лише з варіативністю українського націотворення⁶⁷, а й звертаємось до тих проектів, які виробляла імперія, її громадяни, а також до конкуруючих із ними польських проектів. Для польської нації освоєння малоросійського спадку мало тим важливіше значення, що поляки відстоювали свою політичну незалежність і не полишали планів революційного відновлення державності. Проблематика введення народу, селянства до польської нації була на часі ще під час повстання Тадеуша Костюшки, і лише загострювалась із часом. Тому пошук шляхів порозуміння із народом, а також переосмислення культурного спадку кресів було частиною шляху до незалежності.

У публічному дискурсі поляки обстоювали своє право на Правобережжя як через апеляцію до лицарського «права меча», так і через пригадування уній, найбільш міфологізованою з яких була Городельська угода 1413 р.⁶⁸. Із оформленням «української школи» у польській літературі стало можливим й інший варіант відстоювання законності прав на згадані терени. Цей напрям в літературі вперше окреслив Олександр Тишинський у 1837 р., але теоретиком школи був Михайло Грабовський. Прикметно, що поштовхом для його творчості послугувала збірка пісень, видана Михайлом Максимовичем у 1827 р.⁶⁹. До «української школи» належали також Генрик Ржевуський, Тимко Падура, та й Садик-паша Михайло Чайковський. Вони були

⁶⁶Міллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб., 2000. — С. 53.

⁶⁷Портнов А. Сучасна історіографія українського націотворення: кілька спостережень // Україна. Процеси націотворення / Упор. А. Капеллер. — Київ, 2011. — С. 44.

⁶⁸Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. — Хмельницький, 2011. — С. 169.

⁶⁹Kozak S. Polacy I Ukraińcy: w kregu mysli i kultury pogranicza: epoka romantyzmu. — Warszawa, 2005. — S. 88.

представники покоління, яке зросло вже по поділах, намагались дати відповідь на причини занепаду Речі Посполитої і створити підґрунтя для успішного розв'язання польського питання у майбутньому. Союз шляхти і селянства усвідомлювався окремими представниками польського революційного руху, зокрема Шимоном Конарським, але знаходив мало підтримки серед поміщиків Правобережжя⁷⁰.

Українські пісні, героїчний епос цілком закономірно привели Грабовського до тематики козащини. Те, що могло б сприйматись як вороже, як руйнівний елемент, який прискорив занепад Речі Посполитої було осмислено як частина польської природи. Січ виступала як «козацька річ посполита», де панував дух християнства, братерства та волі, у боротьбі за яку й загинуло козацтво. Цікаво, що серед причин, які призвели до такого кінця, нерідко називали розрив із Польщею. Але козацький дух жив, і вважався тим уособленням того, що приведе до відродження Речі Посполитої та слов'янського братства: прагнення до волі, духу боротьби⁷¹. Для шляхти усвідомлення недостатності власних сил для боротьби питання вивчення українського народу у дусі романтизму давало змогу знайти додаткові чинники мобілізації як для нових поколінь, так і для народу. Прищеплення усвідомлення польськості народу через освіту активно намагались реалізувати напередодні Січневого повстання.

Варто зауважити, що напрацювання представників «української школи» піддавались різкій критиці з боку українофілів, які оцінювали їх як «мізерні», «безглузді», і навіть більше: «бездарними, тупими і в'ялими»⁷². Обурення українофілів намаганням провести зв'язок між ними та поляками зрозуміло, оскільки на початках своєї діяльності саме із поляками доводилось найбільше

⁷⁰Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. — Хмельницький, 2011. — С. 144.

⁷¹Kozak S. Polacy I Ukraińcy: w kregu mysli i kultury pogranicza: epoka romantyzmu. — Warszawa, 2005. — S. 90, 95.

⁷²З листування М. І. Костомарова з графинею А. Д. Блудовою / Подав Абрамович // Україна. — 1926. — Кн. 5. — С. 87.

вступати у дискусії, послідовно доводити питому руськість краю. У цьому контексті стаття в «Основі» від голови Київської комісії з розбору давніх актів Юзефовича цілком відповідає прагненням офіційного імперського дискурсу. У доповіді імператору про політичне становище краю генерал-губернатор Васильчиков серед першого повідомляв про польські закордонні публікації, які звинувачували Археографічну комісію у підробці актів та доводили те, що русини є регіональною назвою поляків⁷³. Окрім іншого, поляки виступали конкурентами у сфері освіти, адже тоді, коли виходили «метелики» Куліша, складалися абетки та поступово проводилась думка про слушність початкової освіти та проповіді місцевою народною мовою, поляки у діалозі з владою наполягали на неодмінному навчанні селян-католиків катехізису виключно польською мовою⁷⁴ і часом навіть користувалися абетками, укладеними латиницею. Якщо ідентичність українофілів дозволяла об'єднувати імперську лояльність та регіональний патріотизм, то деяким діячам доводилось свідомо відмовлятися від своєї польськості.

Українофіли видаються тією соціальною групою, в основі погляду якої на народ лежали саме романтичні ідеї. Задача освіти народу, вивчення його побуту, соціально-економічної сторони життя стали першочерговими вже наприкінці 1850-х рр., коли у Європі імена Мадзіні та Гарібальді не сходили зі сторінок преси, і «думка про політичну систему, засновану на ідеях народності» зі сторінок преси прокралась в університетські аудиторії⁷⁵. Покоління романтиків 1820-х — 1840-х років, які розкривали «дух народу», заклали підґрунтя для сприйняття політичних ідей, що з часу французької революції розвивалися на заході. Харківські інтелектуали у своєму розвитку тяготіли не до Петербургу та Москви, а до європейських ідей, носіями яких

⁷³Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг. Сборник документов / Ред. С. Кеневич, К. Конарский, В. Королюк и др. — Киев, 1963. — Т.1. — С. 125.

⁷⁴Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831 — 1863). — Київ, 1996. — С. 122.

⁷⁵Варварцев М. Мадзіні та Україна: зв'язки, впливи, рецепції // Варварцев М. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна: Монографія. — Київ, 2005. — С. 182.

були німецькі та польські професори. Перебування на межі декількох культурних просторів сприяло пришвидшеній розробці романтичних ідей на місцевому ґрунті, враховуючи додатковий сприятливий фактор — регіональну історію. Етнографічні дослідження, напрацювання українських романтиків часом спричиняли злам у світогляді наступного покоління, як це сталося із Кулішем, Костомаровим, та, з іншого боку, Грабовським — вони вже не засвоювали філософську думку безпосередньо із першоджерел, але, користуючись готовим доробком, відкривали і також конструювали «тіло» і «душу» народу. Для українофілів мобілізацію населення задля якоїсь політичної мети не йшлося, але разом із тим вони усвідомлювали потребу у органі, котрий би впорядковував простір ідей і зміцнював би усвідомлення своєї народності⁷⁶. Початок 1860-х рр. це час великих сподівань як у соціальній та політичній сферах, коли члени дуже неоднорідного імперського соціуму опинялись перед потребою вибору, і «правда» або ж «історична істина»⁷⁷, повторювані категорії у публіцистиці та приватному спілкуванні, змушували робити вибір на користь тієї чи іншої життєвої стратегії.

2.2. Польський національний проект у змаганні за лояльність селянства

За короткий період існування «Основи» відбулась кардинальна зміна ставлення до українофільства як у державній політиці, так і у суспільній думці. У 1863 році у періодиці запанувала ідея «польської інтриги», яку вперше офіційно висловив редактор «Московских ведомостей» Михайло Катков. Як доводить О. Міллер, це відбулось не без контролю з боку шефа жандармів Василя Долгорукова та київського генерал-губернатора Миколи Анненкова⁷⁸. З того часу нерозривно пов'язані із цією «інтригою» звинувачення у сепаратизмі стали сипатися на українофілів. Так, після

⁷⁶Кулиш П. Характер и задача украинской критики // Основа. — 1861. — Февраль. — С.162.

⁷⁷Особливо виразним є закінчення статті Костомарова «Ответ на выходки...»: «Кто против Истории, против того — История. Против такого рожна трудно прати». Костомаров Н. Ответ на выходки газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue Contemporaine» // Основа. — 1861. — Февраль. — С. 135.

⁷⁸Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIXв.). — СПб., 2000. — С. 103.

Січневого повстання стаття Миколи Костомарова «Дві руські народності» в «Русском вестнике» була таврована як «ганебна», хоча у рік публікації не викликала сильної реакції у пресі.⁷⁹ Пов'язування українського питання із польським відразу після повстання означало його дискредитацію в очах громадськості. Якщо на 1860-й рік у контексті польського питання розглядали в першу чергу діяльність «хлопоманів», то тепер звинувачення у неблагонадійних намірах падали на всіх українофілів.

Західні губернії Російської імперії у розмовній мові не рідко називали «поверненими від Польщі», і усвідомлення необхідності обґрунтування цього повернення виразилось, зокрема, в утворенні у 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Конкуренція за право називати «своїми» терени Правобережжя проявлялась у різноманітних формах, у тому числі як звинувачення у викривленні чи навіть підробці актів, які публікувала Комісія⁸⁰. Це засвідчує боротьбу на науковому та публіцистичному рівні, і до її детального розгляду ми прийдемо пізніше. На той час питанням надзвичайної ваги як для влади, так і для поляків, виглядала конкуренція іншого рівня — йдеться про здобуття симпатій народу напередодні селянської реформи.

Сходження Олександра II на престол серед іншого принесло амністію політичним злочинцям, серед яких були декабристи, члени таємних революційних організацій та учасники польського повстання 1830 — 1831 рр. Тоді у 1857 р. було відкрито, що дворянство Київської губернії розпочало збір грошової допомоги польським революціонерам, які поверталися із заслання, про що Олександр II доповів київський генерал-губернатор Іларіон Васильчиков. Ця ініціатива зрештою набула легального статусу, разом із тим ставши прикриттям для діяльності таємних польських організацій⁸¹. Втім, Третій відділ продовжував невпинне спостереження за польськими

⁷⁹Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. — Киев, 1990. — С. 533.

⁸⁰От редакции // Основа. — 1861. — Март. — С. 5.

⁸¹Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг. Сборник документов / Ред. С. Кеневич, К. Конарский, В. Королюк и др. — Киев, 1963. — Т.1. — С. 8.

настроями, і Долгоруков попереджав Васильчикова про небезпеку проникнення на Поділля та Волинь революційних планів від польських емігрантів⁸². Вихід у Лондоні революційної прокламації «Що робити?», у якій було сформовано вказівки щодо того, як підготувати народ до повстання, стало приводом для розпорядження про посилення спостереження за пропагандою польських емігрантських організацій та за стосунками поміщиків-поляків і духовенства із селянами⁸³. Підготовка до повстання передбачала, що необхідно буде заручитися підтримкою місцевого населення. Цю потребу усвідомлювала і влада, яка вже тридцять років докладала інтеграційні зусилля до західних губерній. Тож було прийнято ряд додаткових превентивних заходів, серед яких заборона Головного управління цензури використання латинського алфавіту для друку творів на малоросійському «наріччі». Так само заборонялось і ввезення таких книг з-за кордону, при чому робився акцент на особливій увазі до видань, призначених для народного читання. Зауважуючи зв'язок між місцевими поляками та поляками Австрійської імперії, цензор Київського цензурного комітету Новицький говорив про можливість перенесення галицької стратегії у західних губерніях, тобто про прагнення ввести серед місцевого населення польського алфавіту з метою через літературний вплив трансформувати народність населення у польську⁸⁴.

Народна освіта, основу якої складав Закон Божий, перебувала у руках держави, і це було запорукою контролю над населенням, його переконаннями, власне, дозволяло сформувати вірнопідданого. Напередодні повстання на Правобережжі було викрито несанкціоновані школи для селян, наприклад, при костелах у формі училищ для прихожан та під виглядом сирітських притулків у маєтках поміщиків. Прагнення поляків взяти у свої руки народну

⁸²Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг. Сборник документов / Ред. С. Кеневич, К. Конарский, В. Королук и др. — Киев, 1963. — Т.1. — С. 10.

⁸³Там само, С.17.

⁸⁴Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / Упор. Г. Борjak. — Київ, 2015. — С. 16.

освіту стало проблемою, якою займались зокрема міністр внутрішніх справ та міністр народної освіти⁸⁵. Цікаво, що Васильчиков вважав ідею використання народної освіти як засобу полонізації привнесеною з-за кордону, і називав її одним із головних методів для трансформації народності місцевого населення. Окрім того, привертає увагу ще одне його формулювання у конфіденційному зверненні до міністра народної освіти Олександра Головіна: «Здесь, в подавлении польского элемента, *занесенного случайно на русскую почву* (виділення моє — Ю.К.), много и справедливо рассчитывается на воспитание возрастающих поколений»⁸⁶. Якщо полякам вдавалось поширювати уявлення про польський характер краю на заході, зокрема через французьку пресу, то його шанси здобути прихильність серед підданих Російської імперії були мізерні. Тим не менше, вони підштовхували українофілів, які присвячували себе поліпшенню життя народу, що знаходився на пограниччі російського та польського культурного впливів, до виступів у періодиці аби розвіяти уявлення про малоросів як про регіональний вид поляків перед західним читачем.

Збільшення освітніх закладів, через посередництво яких поляки боролись за «душі» селян стало можливе у тому числі через позитивну відповідь Комітету міністрів на адрес подільських дворян, у якому висловлювалось прохання про відкриття нових римо-католицьких приходів та права навчати дітей простолюдинів правилам віри⁸⁷. Втім, питання не було остаточно вирішеним, адже в умовах, коли вже були вжиті запобіжні заходи проти поширення польської грамотності серед селян, викладання основ віри польською мовою стало предметом дискусійним. Ще одне зауваження щодо протистояння польській освітній ініціативі у Подільській губернії. У доповіді

⁸⁵Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. — Хмельницький, 2011. — С. 187, 222.

⁸⁶Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг. Сборник документов / Ред. С. Кеневич, К. Конарский, В. Королюк и др. — Киев, 1963. — Т.1. — С. 252.

⁸⁷Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. — Хмельницький, 2011. — С. 177.

Васильчикова Олександр II про політичне становище у генерал-губернаторстві частина, присвячена навчальним закладам, розпочинається з констатації зростання прагнення населення до освіти і потреби збільшення кількості шкіл. *Особливо* це відчутно у Подільській губернії⁸⁸ — у контексті згаданого вище прагнення поляків викладати основи віри польською мовою, це зауваження підкреслює важливість питань освіти у нелояльних регіонах. У цьому питанні можна спостерігати прагнення розмежувати, на відміну від випадку державної освіти на цих теренах, народність і віру. Так, подільський генерал-губернатор Рудольф Брауншвейг зауважував, що польські ксьондзи прагнуть переконати руського католика, що той не належить до руської сім'ї⁸⁹. Якщо пригадати слова Васильчикова про «випадково занесений польський елемент», а також про боротьбу за західний край у публічній та науковій сферах, то включення селянина-католика до великої руської народності видається закономірним. Однак у той самий час однією із перших відповідей на польські заходи було відкриття у 1860 р. шкіл при православних приходах для навчання сільських дітей грамоті, що дозволяло не тільки контролювати виховання населення, але і відхиляти прохання поляків про відкриття польських шкіл. Це вказує на складнощі, із яким зіштовхувався уряд, який не виробив чітку національну ідею, а тріада Уварова виявилась не гнучкою в умовах взаємодії декількох культурних полів. Серед інших заходів для ліквідації польського впливу у справі народної освіти пропонувалось відкрити сільські школи у поміщицьких маєтках за державний кошт⁹⁰.

Лібералізація, яка настала із початком правління Олександра II, створила можливості інтелігенції для початку нового діалогу із владою. У 1857 р. імператор відвідав предводителя київського дворянства Октава

⁸⁸Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг. Сборник документов / Ред. С. Кеневич, К. Конарский, В. Королюк и др. — Киев, 1963. — Т.1. — С. 129.

⁸⁹*Земський Ю.* Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. — Хмельницький, 2011. — С. 179.

⁹⁰Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг. Сборник документов / Ред. С. Кеневич, К. Конарский, В. Королюк и др. — Киев, 1963. — Т.1. — С. 125.

Ярошинського. Тоді бал на честь Олександра II відвідали аристократи трьох західних губерній⁹¹. За таких обставин польська шляхта очікує від них ініціативи для повернення частини своїх привілеїв, а революційна еміграція — рішучих дій. Великі польські землевласники, як доводять результати діяльності Селянських комітетів у Києві, Житомирі та Кам'янці, не були готові прийняти відміну кріпацтва. У Подільській губернії було найбільше прихильників старої системи, у той час як у двох інших губерніях розглядали можливість переведення селян на оброк або надання їм більших земельних ділянок. Таким чином, позиція великих землевласників входила у протистояння із ліберальною громадською думкою, а також не відповідала революційній стратегії «червоних». Васильчиков справедливо відзначив про закордонний характер ідеї польської освіти для селян, яку зокрема пропагував князь Чарторийський⁹². Цим можна пояснити встановлення посиленого контролю за контрабандою навчальної літератури з-за кордону. Водночас заклики закордонної еміграції знайшли відгук серед студентської молоді Київського університету, і вийшло, що польська молодь позірно опинилася у протистоянні з правобережними землевласниками.

Як ми бачимо, головним методом для здобуття лояльності селян служило передусім виховання — на реальні поступки у землеволодінні з боку шляхти розраховувати переважно не доводилось. Прикметно, що у діалозі між поляками та владою як мова викладання українська не згадувалась, тож виступ українофілів був новим, а тому небажаним явищем. Зближення із народом, якого вимагала підготовка польського повстання, з'ясування його настроїв та заняття народною освітою призвели до ближчого ознайомлення студентства із місцевим населенням, що у сукупності із додатковими особистими чинниками, такими як походження, перевернуло бачення пріоритетних завдань в очах частини польського студентства.

⁹¹Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831 — 1863). — Київ, 1996. — С. 239.

⁹²Там само, С. 116,119.

2.3. Хлопомани: у пошуках ідентичності

Гене́за хлопо́манства представляє собою окре́мий дослідницьке питання, оскільки українське питання постало на стику польського та імперського інтересів, національного та державного. Спершу українофільський рух в очах влади асоціювався у першу чергу із відомими за справою Кирило-Мефодіївського товариства діячами, Петербурзькою, Полтавською та Чернігівськими громадами. Хлопоманство — явище виключно правобережне, і вперше влада та громадськість зустрічаються з випадком, коли представники польської національності свідомо відмовляються від частини своєї ідентичності, при тому заявляючи про свою лояльність до влади, але відстоюючи права окремої малоросійської народності. Назва «хлопоман» означає «друг селян»⁹³, і початково мало зневажливі конотації. Вживання цього імені як самоназви маркує не обезцінювання, а навпаки, визнання за найбільш суспільною важливу роботу зближення із народом та його освіту. Цей рух сформувався зі студентської молоді Київського університету, і відповідно, у багатокультурному, неспокійному середовищі, якому адміністрація намагалась надати однорідності, особливо напередодні селянської реформи та Січневого повстання.

У 1860 році у зв'язку з викриттям Київсько-Харківської таємної організації відбулось посилення контролю за Київським університетом. Розслідування вилилось у потребу зібрати відомості щодо «римсько-польських» тенденцій студентів-поляків і боротьби польської студентської партії з російською⁹⁴. У відповідь на запит генерал-губернатора Васильчикова начальник Київського навчального округу Микола Пирогов доповів, що протистояння між студентами має той самий характер, що й у суспільстві, тобто прагнення поляків посилити польську національність викликає протистояння російської національності. Підкреслюючи, що університети як

⁹³Отзыв из Киева // *Д. Багалій*. Матеріали для біографії В. Б. Антоновича. — Київ, 1929. — С.39.

⁹⁴Там само, С. 53.

місця поширення позитивного наукового знання не можуть сіяти національні конфлікти, він стверджував, що вони припиняться тоді, «как скоро само общество перестанет стремиться к целям, возбуждающим чувства национальности».⁹⁵ Тут привертають увагу дві деталі. По-перше, університетське керівництво не виокремило ще студентів-малоросіян чи групу хлопоманів. На той час вже розпочалось провадження слідчої справи на Володимира Антоновича, а також братів Рильських у зв'язку з викриттям товариства «комуністів». Головною метою товариства, згідно рапорту київського земського ісправника, було «прив'язати до себе масу черні», яка б виступила на підтримку повстання у Царстві Польському⁹⁶. Тож поки в очах влади українці ще не виступили як третя сторона конфлікту на Правобережжі. Хлопомани будуть групою, чиї цілі не зрозумілі, до моменту появи «Отзыва из Киева» у 1862 році. По-друге, враховуючи інформованість влади про підготовку польського повстання, вирішити національні конфлікти в університеті було неможливим, і єдиний спосіб поліпшення ситуації — посилення контролю за публічним та приватним простором студентів, які опинились не лише під наглядом університетської адміністрації, але і поліції.

Як ми зазначили, університет Св. Володимира став об'єктом прискіпливої уваги, і про стан справ у ньому доповідали безпосередньо імператору. Перш ніж докладніше розглянути специфіку студентських організацій саме цього закладу слушно буде звернутися до характеристики студентських настроїв, як їх бачили державні службовці. Голова петербурзької слідчої комісії Анненков у доповідній записці шефу жандармів виділяв такі причини «общего увлечения» студентської молоді: помилкове розуміння покликання університетів і бачення кожного, «хто одягає студентський мундир» як очільника прогресивного руху та просвіти усього

⁹⁵Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг. Сборник документов / Ред. С. Кеневич, К. Конарский, В. Королук и др. — Киев, 1963. — Т.1. — С. 60-61.

⁹⁶Із слідчої справи на Володимира Антоновича 1860—1862 року (оригінал) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. — Київ, 1997. — Т.2. — С. 21.

краю; незрілість власних поглядів і легке, емоційне засвоєння чужих ідей без вироблення чіткої власної позиції; загальне переконання, що освічена людина мусить мати ліберальні погляди⁹⁷. На останнє звертав увагу і Микола Костомаров, згадуючи про свою популярність серед студентів Петербурзького університету. Спершу він мав славу ліберала чи навіть революціонера, і до початку студентських заворушень у 1861 році, коли він не виступив на підтримку молоді, зустрічав усюди прихильне ставлення до себе⁹⁸. Тоді студенти захоплювались ідеями французьких соціалістів, на слуху були імена Прудона та Лассаля, популярними стали також Мадзіні та Гарібальді. Серед героїв, яким відводилась роль натхненників ліберально-революційного руху, були Олександр Герцен та Микола Чернишевський. Писати по-іскандерівськи означало мати змогу без цензури висловлювати свої думки, а Чернишевський став своєрідним «патріархом» російського революційного руху⁹⁹. Ці зауваги дозволяють приблизно відтворити загальний настрій, у якому відбувалась організована робота студентської молоді. Видається, що слово «веяния»¹⁰⁰, яке повсякчас спливає у їх спогадах, якнайкраще передає атмосферу часу, коли ліберальні та демократичні ідеї, навіть попри прагнення влади обмежити їхнє поширення, вільно циркулювали у повітрі.

Як ми з'ясували, початки пожвавлення студентського життя у Київському університеті цілком закономірно пов'язані із поразкою у Кримській війні та початком правління Олександра II. З 1857 року польська студентська молодь мобілізується для надання фінансової допомоги політичним злочинцям — учасникам повстання 1830 року, чиє повернення спричинилося до підсилення патріотичних настроїв поляків. Додатковим стимулом до самоорганізації студентів було проникнення пропаганди

⁹⁷Общественно-политическое движение на Украине в 1856— 862 гг. Сборник документов. Т.1 — Львов, 1963 — С.55-56.

⁹⁸Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. — Киев, 1990. — С. 552.

⁹⁹Там само, С. 577.

¹⁰⁰Познанский Б. Воспоминания (продолжение) // Украинская жизнь. — 1913. — № 2. — С.16.

демократичної «червоної партії», активісти якої сподівалися залучити на свою сторону селянство, на терени Правобережжя¹⁰¹. У той час як поміщики переважно не були готові бути більш ліберальними, аніж російська влада, то найкраще програму «червоних» сприйняло студентство. Молоде покоління було тим більш відкритим до революційної пропаганди, оскільки виросло після повстання 1830-1831 років і не мало обґрунтованого очікування репресій. Експорт повстанських планів відбувався як з-за кордону, так й іншими шляхами. У 1859-1860 роках до Київського університету прибуло особливо багато студентів із Царства Польського, які раніше навчались у Москві та Петербурзі, де знаходилась частина лівиці польського руху¹⁰².

Студентське середовище Київського університету було переважно польським. Ми вже згадували про напруження, яке виникало через національні протиріччя між польськими та руськими, у широкому сенсі, студентами. Втім, якщо національно-патріотичні почуття слугували фактором до об'єднання молоді, то разом із тим не можна забувати про його диференціацію на дрібніші спільноти. Почнімо з однієї із найдавніших, вплив якої ще був помітним на кінець 1850-х років, адже спричинився до формування того образу студента, проти якого виступлять пуристи¹⁰³. Йдеться про балагулів, феномен яких виник наприкінці 1830-х років. Позірно хуліганський рух балагулів виглядав підозріло через те, що його учасники порушували усталені соціальні межі. Балагули по-товариськи ставились до декласованої та збіднілої шляхти, брателься із селянами та показово нехтували розкошами. Те, що польська аристократія ставилась до цього руху

¹⁰¹Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. — Хмельницький, 2011. — С. 135.

¹⁰²Познанський Б. Воспоминания (продолжение) // Украинская жизнь. — 1913. — №2. — С. 19, Іванова Л., Іванченко Р. Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія. — Київ: МЛП, 1999. — С. 22.

¹⁰³Окаринський В. Пуристи як молодіжна нонконформістська течія у суспільному житті України 1850-х років // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. — Тернопіль, 2011. — Вип. 1. — С. 21.

зневажливо, дещо рятувало балагулів від переслідувань¹⁰⁴, солідарність чи симпатія до яких свідчили б про передповстанське напруження.

Балагульство отримало неоднозначну оцінку від своїх сучасників. Видається, що це кризове явище, було протестом у межах дозволеного, висловлення розчарування¹⁰⁵, що, втім не позбавлено можливості поєднання цих внутрішніх імперативів із модою та специфічними віковими «забавами». Балагули були «зайвими» людьми свого часу, коли польське суспільство лише оговтувалось від поразки у повстанні. Борис Познанський у своїх спогадах переказував думку, яка побутувала за часи його навчання в університеті, що генерал-губернатор Бібіков заохочував моральну розпущеність серед студентів, оскільки це відволікало їх від політики¹⁰⁶. У такому контексті утворення групи «пуристів» є своєрідним поворотом до активного громадського життя, готовністю до послідовної, ґрунтовної праці.

Пуристи складали одну з груп, яка сформувалась переважно з вихідців із Південно-Західного краю. Натомість їхні тогочасні опоненти — тифльовці, були здебільшого коронярами¹⁰⁷. Молодь, яка увійшла до течії пуристів, зрештою відзначилась у польському повстанні. Проте одна її частина переродилась у хлопоманів-українофілів. Володимир Міяковський у своїй статті про Антоновича подає свідчення його сучасника, засудженого до сибірського заслання за розповсюдження «Золотих грамот», Вацлава Лясоцького — вони дозволяють краще прослідкувати еволюцію поглядів хлопоманів¹⁰⁸. Подія, яка знаменує формальний початок виокремлення групи

¹⁰⁴Земський Ю.С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. — Хмельницький, 2011. — С.146.

¹⁰⁵Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Драгоманов М. Политические сочинения. Т.1. — Москва, 1908. — С. 237.

¹⁰⁶Познанский Б. Воспоминания (продолжение) // Украинская жизнь. — 1913. — №2. — С. 13.

¹⁰⁷Окаринський В. Пуристи як молодіжна нонконформістська течія у суспільному житті України 1850-х років // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. — Тернопіль, 2011. — Вип. 1. — С. 18.

¹⁰⁸Міяковський В. Володимир Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. — Київ, 1997. — Т.2. — С.

пуристів, це віче на дні народження Фортуната Новицького, де було оголошено імена студентів, чия поведінка шкодить польській справі. Колектив пуристів був невеликим, близько 20 осіб¹⁰⁹. Так само, як явище хлопоманство розвинулось у середовищі польського студентства, пуризм був особливим явищем серед вихідців Південно-Західного краю. Борис Познанський згадував, що майже водночас із пуризмом почали з'являтися гміни, організовані за принципом земляцтва¹¹⁰. Чутки про ці гміни вперше досягли генерал-губернатора Васильчикова у зв'язку з розслідуванням справи про діяльність таємного товариства у Київському та Харківському університетах. Він поставив завдання з'ясувати чи ці об'єднання були наслідком «увлечения национальностью», чи проявом більш широких планів і цілей¹¹¹. Дійсно, між організацією гмін та утворенням революційних організацій був прямий зв'язок. Познанський не дав прямих свідчень щодо цього, але зауважив, що люди, які мають спільну віру і звичаї, але розрізнені, набагато менше свідомі своїх національних особливостей, аніж об'єднані у колектив. Тож у гмінах властиве усьому польському національно-патріотичне забарвлення тільки посилювалось¹¹².

Зберігся ряд свідчень про активну участь Володимира Антоновича у польському політичному гуртку «Тройницький союз». За спогадами його студентського приятеля Вацлава Лясоцького, який відбув сибірське заслання за розповсюдження «Золотих грамот» у 1863 р., Антонович входив до складу керівної трійки, до якої входив також один з керівників передповстанчого комітету Володимир Мільович, який до того ж був пуристом. Окрім того, Володимир Антонович мав авторитет, і вважався «ватажком» прогресивної

71.

¹⁰⁹Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Драгоманов М. Политические сочинения. Т.1. — Москва, 1908. — С. 239.

¹¹⁰Познанский Б. Воспоминания (продолжение) // Украинская жизнь. — 1913. — №2. — С. 14.

¹¹¹Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг. Сборник документов. Т.1 — Львов, 1963 — С. 50.

¹¹²Познанский Б. Воспоминания (продолжение) // Украинская жизнь. — 1913. — №2. — С. 15.

польської молоді¹¹³, разом із Тадеєм Рильським входив до редакції рукописного органу пуристів «Publicysta». Отже, зацікавлення народним побутом та мандрівки, що їх здійснював у 50-х роках Антонович зі своїми 4-5 товаришами мали не чисто етнографічну мету, як це представлено слідчій комісії у 1861 році¹¹⁴. Ближче знайомство із побутом народу, а також поміщиками-мошродзеями, з легкої руки яких почалась справа «комуністів», змінювало погляди шляхтичів. Підготовка повстання, до якого мали б приєднатися селяни, виглядало не гуманно в очах тих, хто зблизився з народом. Антонович та Рильський вийшли з редакції вже згаданого органу пуристів через незгоду з приводу тактики діяльності у краї, що була сформульована у статті Едварда Одинця, і утворили свій демократичний орган – «Plebeusz»¹¹⁵. Невдовзі по тому відбулось те, що навіть згодом, через роки польські дослідники не могли безсторонньою прокоментувати та усвідомити. Відхід хлопоманів Володимира Антоновича, Тадея Рильського, Бориса Познанського, Костянтина Михальчука, усього 15 осіб, від київської гміни сприймався сучасниками із крайнім осудом. Духовне обличчя Володимира Антоновича, якого вважали ініціатором відходу, польський біограф Францішек Равіта-Гавронський вважав «незмірно складним і неможливим для схоплення»¹¹⁶. Достеменно встановити внутрішні причини, які спонукали до цього вчинку, важко встановити. Михальчук згадував, що вихід хлопоманів відбувся після того, як він сам «з деяких причин» залишив гміну, вважаючи неможливим бути водночас і її членом, і членом заговореної у ній групі «українських патріотів»¹¹⁷.

¹¹³Михальчук К. Автобіографічна записка // Записки наукового товариства імени Шевченка. — 1914. — Том СХХІ. — С. 234.

¹¹⁴Із слідчої справи на Володимира Антоновича 1860—1862 року (оригінал) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. — Київ, 1997. — Т.2. — С. 27.

¹¹⁵Міяковський В. Володимир Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. — Київ, 1997. — Т.2. — С. 71.

¹¹⁶Там само, С. 69.

¹¹⁷Михальчук К. Автобіографічна записка // Записки наукового товариства імени Шевченка.

Мандрівки хлопоманів дозволили їм, по-перше, ознайомитись із реаліями соціально-економічної сторони життя селян, переконатися у потребі поліпшення їхнього становища, з приводу чого відбувалась дискусія у всій імперії, а також пересвідчитись, що місцева народність відмінна від польської. Якщо навіть різниця між коронярами у мові і стилі життя була приводом для обмеження контактів між студентами з Царства Польського та Південно-Західних губерній¹¹⁸, то відмінності між селянством та шляхтою були разючі. Окрім того, для деяких хлопоманів зближення з селянами не було надто складним завданням. Так, Познанський та Михальчук зростали поруч із селянами. Перший був напівсиротою і нерідко від селян зустрічав більше підтримки, ніж від «родичів-панів»¹¹⁹. Разом із тим, ключовою зміною у світогляді було те, що через визнання свого зв'язку з місцевим народом, своєї приналежності до нього, відбувалась фактична зміна національності — виховання було польським, але походження руським. Так відбувалось ототожнення себе із загальноросійським простором. Восени 1862 р. в «Вестнике Юго-Западной России» вийшла стаття, яка роз'яснювала природу хлопоманства, розмежовуючи псевдо-народолюбців, які насправді були «ляхоманы или шляхтоманы» та русинською молоддю, яка

«... твердо стала за русские начала, за истинную национальность так называемых хлопов и не только не хочет быть слугами Польши и ее шляхетства, не только не поддалась и не поддается на приглашения, увещевания и разные *сладкие* песни поляков к русинам вообще и к этой молодежи в особенности, но решительно отрекается от всего польского, даже от мирных или дружеских отношений к нему и явилась самым опасным врагом польского элемента в России»¹²⁰.

У вересні в тому самому виданні виходила інша стаття, присвячена київській щоденній народній школі, у якій викладачів звинувачували у національному сепаратизмі — в першу чергу через викладання народною

— 1914. — Том СХХІ. — С. 234.

¹¹⁸Познанский Б. Воспоминания (продолжение) // Украинская жизнь. — 1913. — №2. — С. 20.

¹¹⁹Міяковський В. Б. С. Познанський (народник 60-х років) // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. — Київ, 1926. — Кн.1. — С. 73.

¹²⁰Что такое хлопомания и кто такие хлопоманы? // Вестник Юго-западной и Западной России. Историко-литературный журнал. — 1862. — Ноябрь. — С. 145.

мовою¹²¹. Попри те, що серед викладачів школи були хлопомани, у цитованому тексті спостерігаємо прагнення не лише пояснити інтелігенції природу щирого хлопоманства, але і направити його у потрібному руслі. Хлопомани прагнули передусім захистити своє корінне, тобто народне начало. І тоді, коли вони відмовлялись від власної польськості, тим більшу вагу для них отримували народні цінності, які мали заповнити порожнечу. Тому відмова від народної мови у початковій освіті була для них неможливою. При тому, що хлопомани не йшли на розрив із російською офіційною культурою, вони розуміли, що ця культура була прищеплена їм під час навчання, але не має довгої місцевої традиції. Отже, для конструювання нової ідентичності вони мали спертись на український народ. Діяльність хлопоманів була підозрілою як для польських поміщиків, так і для імперської адміністрації, котра пильно стежила за ходом селянської реформи. Публікація «Отзыва из Киева» не ослабила поліцейського нагляду за ними попри те, що служіння народу вони уявляли винятково у легальних рамках. Навіть навпаки, із початком Січневого повстання генерал-губернатор Анненков отримав розпорядження шефа жандармів про вжиття заходів щодо припинення діяльності української громади у Києві¹²², що призвело до встановлення таємного нагляду за 21 особою, що підписали відгук.

Ми зупинились на історії хлопоманства докладно, оскільки саме з Києва виходили скарги, донесення і навіть погрози, які вказували на небезпеку розвитку української мови, «наріччя, яке ще потрібно вигадати»¹²³, і також прислужаться до формування теорії «польської змови», висловленої Катковим у 1863 році. Попри недовгий період існування хлопоманства, представники якого близько того ж 1863 року увійдуть до Київської громади,

¹²¹Стоянов А. Неправдивость и равнодушие — главнейшие помехи к распространению грамотности // Основа. — 1862. — Жовтень. — С. 74.

¹²²Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / Упор. Г. Борjak. — Київ, 2015. — С. 57.

¹²³Там само, С. 59.

фразу «хохломани-сепаратисти» у листі «добромисних малоросів»¹²⁴ до шефа жандармів зіграла важливу роль для українського руху. Польське питання було більш важливим в очах працівників III відділу¹²⁵, аніж українофільське, і будь-який зв'язок із ним дозволяв затаврувати рух як в очах влади, так і громадськості.

2.4 Громади як квінтесенція діяльності українофілів

У рапорті флігель-ад'ютана Мезенцова, відрядженого у південні губернії скоро після набуття чинності Валуєвського циркуляру, висловлено твердження, відповідно до якого самі по собі прояви українофільства, такі як носіння народного одягу, використання української мови, вшанування пам'яті Шевченка, не є небезпечними. Такими їх робила діяльність впливових і талановитих особистостей, таких як Куліш і Костомаров¹²⁶. Серед засобів протидії українофілам він називав діяльність преси, посилаючись на кампанію, яка була щойно розгорнута Катковим та підтримана місцевими органами. «Основа» відігравала першочергову роль у координації зусиль громад у сфері народної освіти, видавничої діяльності, і що важливіше, закладала основу української національної ідентичності, не лише представляючи українофільство назовні, але і встановлюючи систему цінностей. Таким розвивалась комунікаційна мережа, а також окреслювалась спільнота українофілів. Найвищою можливою формою організації українофілів були громади, як інтелектуальні співтовариства та громадянські об'єднання, участь у яких давала легальні можливості діяльності.

Українофіли Лівобережжя були носіями чисельних лояльностей, і перебували поміж державним та «національним»¹²⁷. Для більшості

¹²⁴Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг. Сборник документов. Т.1 — Львов, 1963 — С. 58.

¹²⁵За результатами рапорту флігель-ад'ютанта полковника Мезенцова. *Миллер А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIXв.). — СПб., 2000. — С. 127-128.

¹²⁶*Миллер А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIXв.). — СПб., 2000. — С.127, *Савченко Ф.* Заборона українства. 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860-1870 рр. — Харків; Київ, 1930. — С. 197.

¹²⁷*Арістов В.* Українофіли: між державним і «національним» // Наукові записки. Том 104.

громадівців державна служба була головним джерелом прибутку та справою, яка займала основний час. Так, якщо подивитися хоча б на членів Чернігівської громади, то з'ясуємо, що Степан Ніс служив лікарем, Леонід Глібов викладав у чоловічій гімназії, Олександр Тищинський, виключений з Дерптського університету, працював домашнім учителем, а Олександр Лазаревський у 1861-1863 роках як «член від уряду» брав участь у Чернігівському з'їзді мирових посередників, аби захистити інтереси селян під час проведення реформи у життя. Поєднання в одній особі декількох лояльностей обумовлювало ряд особливих рис українофільства. По-перше, тут ми маємо справу з обранням не революційного, а прогресивного шляху. Захоплення радикальними ідеями, які передбачали зміну політичного та соціального устрою, але не мали під собою чіткої програми дій, було притаманне здебільшого молоді¹²⁸. Студенти у своїй більшості легко піддавались революційній пропаганді, йшли на відкриту конфронтацію з владою, і, на думку вищих урядовців, не мали самостійних твердих переконань¹²⁹. Проте процес переходу від революційної теорії до практики міг враз розкрити очі на неможливість швидких перетворень, досягнення яких за рахунок боротьби до того ж було б негуманними по відношенню до населення, — так сталося з хлопоманами. Якщо окремі українофіли замолоду набули слави «неблагонадійних», то згодом відходили від стратегій революційної боротьби. Для того, аби вести послідовну працю, вони активно реагували на запрошення уряду долучитися до проведення реформ, і ставали впроваджувачами змін на місцях, або ж у окремих випадках намагались інтегруватись у селянське середовище як Борис Познанський.

Історичні науки. – Київ, 2010. – С. 19.

¹²⁸Наприклад, у доповідній записці Долгорукову про справу Київського та Харківського таємного товариств сказано: «Как ни шумели они при совещаниях, но средств к достижению задуманной цели не нашли и ограничились только намерением «распространять либеральные идеи в университете и между знакомыми посредством заграничных сочинений русских авторов и Герцена». Общественно-политическое движение на Украине в 1856 — 1862 гг. Сборник документов. Т.1 — Львов, 1963 — С. 74.

¹²⁹Там само, С. 55.

По-друге, перехід на українофільські позиції відбувався як наслідок прагнення докласти свої сили до корисної та справедливої справи, у першу чергу до проведення селянської реформи та народної освіти. Саме з українських теренів по всій імперії розійдеться ініціатива зі створення недільних шкіл. Так, у самому Києві з кінця 1859 по 1861 рік створили чотири хлопчачі і три дівчачі школи¹³⁰. Цікаво, що до справи організації шкіл взялись члени різних груп, які спершу мали обмежені контакти між собою. Так, у подільській школі працювали переважно вихованці полтавських гімназій — «космополіти», у печерській — студенти-вигнанці з інших університетів, «слов'янофіли», а у новостворенській школі переважали «українці»¹³¹. Члени цих груп об'єднувались за принципом земляцтва, національності, виховання. Роль викладача, який здобув прихильність учнів, могла виявитись ключовою у формуванні світогляду та громадянської позиції молоді. Не можна не згадати викладача Полтавської гімназії Олександра Строніна, який знайомив учнів із європейськими демократичними і ліберальними ідеями, а також з українським романтичним народництвом¹³². Участь у спільній справі зближувала молодь, і на ґрунті освітньої діяльності вихідці із Лівобережжя познайомились з хлопоманами, і разом утворили Київську громаду. Для студентів-лівобережців перехід до українофільства пов'язаний із прагненням присвятити себе суспільно корисній праці.

Звернімося до прикладів, які дозволяють прослідкувати шлях, що приводив до українофільства. Вже згадані члени Чернігівської громади Олександр Тищинський та Олександр Лазаревський йшли різними дорогами, але були вказівники, котрі привели їх на одні позиції. Тищинський змінив три університети, жоден із яких йому не вдалось закінчити, і по-суті був типовим

¹³⁰Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. — Хмельницький, 2011. — С. 215.

¹³¹Житецький І. Київська Громада за 60-тих років Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т 2. — Київ, 1997. — С. 62.

¹³²Скельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. — Київ, 2010. — С.220.

різничинцем. Саме до нього відноситься надана вище критична характеристика молоді від голови слідчої комісії у справі Київського та Харківського таємних товариств. Спершу студент медицини у Харкові, за участь у масових студентських виступах Тищинський був переведений до університету Св. Володимира, під час навчання у якому було розкрито його членство у Харківському таємному товаристві. Проти нього не було висунуто серйозних звинувачень, тож юнакові пощастило продовжити своє навчання у Дерптському університеті. Але там до студента зі славою революціонера ставились з підозрою, тож коли він на додачу до своєї виключної поведінки навідріз відмовся зголити бороду, яка тоді «маркувала» нігіліста, його знову виключили із заборонаю продовжувати навчання у будь-якому іншому університеті. Так у 1861 році Тищинський опинився у Чернігові, де він мав змогу більше часу приділяти своїм давнім зацікавленням фольклором і діалектологією¹³³. Вже там він застав проведення селянської реформи, і у зв'язку із цим зацікавився педагогічними питаннями, які неминуче виникали при роздумах над поліпшенням народного побуту. Після ознайомлення зі станом селянської освіти, на сторінках «Основи» він стверджував, що ефективне навчання можливе лише рідною мовою¹³⁴. Під час розслідування справи Харківського таємного товариства за Тищинським не було помічено особливих провин окрім того, що він мав не властиву іншим учасникам товариства схильність переписувати тексти злочинного змісту¹³⁵, тобто які містили міркування про можливість швидкої зміни державного устрою, — національне питання чи хоча б зацікавлення народністю тут не фігурують.

Ровесник Тищинського, Олександр Лазаревський також походив із небагатої дворянської родини. Ще до початку навчання на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету став кореспондентом

¹³³Дудко В. «Ранній» Олександр Тищинський: Сторінки життя і творчості / В.Дудко // Сіверянський літопис : Всеукраїнський науковий журнал. — 2006. — №6. — С.78.

¹³⁴Леся—ій. Из Городнецкого уезда (Черн. Губ.) // Основа. — 1862. — Серпень. — С. 49-50.

¹³⁵Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг. Сборник документов. Т.1 — Львов, 1963 — С. 73.

«Черниговских губернских ведомостей» надсилаючи туди матеріали про Малоросійський край. За час студентства він увійшов у дружні стосунки з М. Сухомліновим, П. Житецьким, О. Бодянським і Т. Шевченком. Приватна служба у графа Уварова не вдовольняла Лазаревського, і після недовгого періоду роботи в Ахеографічній комісії він стає «членом від уряду» при з'їзді мирових посередників. Загальне зацікавлення селянською реформою не оминуло і Лазаревського, який нарешті відчув, що готовий віддати певній справі усі свої молоді сили. Прагнення почувати себе корисним видається одним із головних рушіїв молоді. Тоді, у Чернігові, Лазаревський також багато писав для різноманітних часописів, включаючи «Основу» та «Черниговский листок», у якому він, також не зі слів знайомий із селянами, відстоював потребу розвитку української літературної мови не на основі мертвої мови старовинних літописів, а живої, народної, посиляючись при тому на приклад Куліша та Шевченка¹³⁶.

Отже, ми бачимо, що першопочатково походження, усвідомлення свого зв'язку з малою батьківщиною сприяли зацікавленню історією, мовою та звичаями Малоросійського краю. Проте оформлення українофільського руху почало відбуватись лише напередодні селянської реформи, пов'язаних із нею спостереження за стосунками на селі між панами та селянами, дискусіями щодо того, як і чому потрібно навчати народ, аби розкріпачення було повноцінним. Перебування на рідній землі значною мірою сприяло активнішому залученню у публічне обговорення реформ, і «Основа» стала комунікативним центром, який об'єднував представників різних регіонів України та сприяв творенню ментальної мапи українського простору. Вивчення Південноруського краю — таке найперше завдання ставила «Основа»¹³⁷, і його реалізація мала дати розуміння потреб краю, лягти в основу прогресивної програми дій.

¹³⁶Василенко М. Олександр Матвієвич Лазаревський (1834 — 1902). Матеріали до його біографії (з малюнками) // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. — Київ, 1927. — Кн.4. — С. 33, 35.

¹³⁷От редакции // Основа. — 1861. — Январь. — С. 1.

Громади були неформальними об'єднаннями, своєрідними інтелектуальним співтовариством чи мережею¹³⁸. Зв'язок між її членами сприяв як поживленню розвитку думки внаслідок внутрішньої дискусії, так і витворював почуття солідарності. Київська, Полтавська, Харківська та Чернігівська громади підтримували одна одну, «Основа» сприяла тому, щоб про потреби однієї групи дізнавалась інша, як у випадку зі збором коштів для Полтавського жіночого училища¹³⁹. Тим не менше, вони не становили незалежної сили у імперському соціумі. Польська шляхетська солідарність стояла все ж на сходінку вище з огляду хоча б на чисельність групи та її фінансовий потенціал. Стосунки між владою і поляками було зрозумілими: перші і другі були давно знайомими «гравцями», знали межі своїх можливостей, мали усталену мову діалогу, відомі стратегії конфронтації, варіанти врегулювання конфліктних ситуацій. Українофільство на початок 1860-х років тільки набирало сили та було новим суб'єктом у публічній сфері. Більшість українофілів розрізняли дві батьківщини: велику «політичну» та малу, яскравим прикладом чого є світоглядні позиції Олександра Кістяківського¹⁴⁰. Українофіли ще не перейшли до того часу, коли свідомості мали бути взаємовиключними, чи не єдиним прикладом такої свідомості на 1860-і був Шевченко¹⁴¹. Окрім того, причетність до творення офіційного імперського дискурсу, використання законних способів публічно висловлювати свої погляди, робота у державних установах були способами легітимації своєї діяльності. Імперська влада користувалася послугами українофілів для відстоювання руськості краю перед поляками, як за рахунок використання наукових напрацювань, так і через залучення українофілів до державної служби у Царстві Польському.

¹³⁸Колесник І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття // Український історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 169.

¹³⁹Из Полтавы // Основа. — 1861. — Январь. — С. 322.

¹⁴⁰Арістов В. Українофіли: між державним і «національним» // Наукові записки. Том 104. Історичні науки. — Київ, 2010. — С. 20.

¹⁴¹Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. — 1991. — №3. — С.106.

Іншим чинником, який додатково визначав лінію поведінки українофілів, виступало фінансове питання. Як вже було згадано, державна служба забезпечувала матеріальну сторону життя громадянців, що не варто недооцінювати. Між членами Полтавської громади та Пантелеймоном Кулішем стався конфлікт з приводу публікації останнього в «Вестнике Юго-Западной России» Говорського, що був відомий своєю українофобською позицією. У листі за 30 листопада 1862 року до Олександра Кониського Куліш все ж дає пояснення свого вчинку: у статті для «Вестника» він не пішов проти істини, проте отримав гроші, тоді як «Основа» за сім місяців роботи нічого не заплатила, змусивши Куліша шукати підробітку¹⁴². Зрештою, нестача фінансів це та постійна проблема українофілів. Щоправда, можна зауважити і позитивний ефект від цього, який сприяв вибудовуванню зв'язків та розвитку солідарності, адже ті, хто співчував українофільству, брали участь у підписці для фінансування різноманітних проектів

Отже, як для державних службовців та лояльних імперських підданих, які поєднували українську та «офіційну імперську ідентичність», для українофілів було важливо мати змогу діяти через ті канали, які надавала влада. Обмежені у своїх фінансових та людських ресурсах, вони прагнули розширити комунікаційну мережу. Громади як інтелектуальні співтовариства не лише були найвищою можливою формою самоорганізації, але також несли ідейне навантаження, відсилаючи нас до прислів'я «громада — великий чоловік». Їхня діяльність набувала політичного значення у контексті протистояння, а також відмежування від польського націоналізму. Інкorporація народного світогляду, його переосмислення, стало українофільською альтернативою до концепції «великої російської нації» та польського національного проекту.

¹⁴²Возняк М. Листування П. Куліша з О. Кониським (кінець) // Нова Україна. — 1923. — Листопад. — С.156.

III. Роль «Основи» та «Черниговського листка» у творенні образу українця

3.1. Мова як основа української ідентичності.

У нас литература русская одна, литературный общерусский язык один, русское образование одно, и переделывать нас в великороссиян решительно нет нужды; потому что и без этой переделки мы все таки и по образованию, и по общерусскому литературному языку и по литературе, не упоминаем уже о других неразрывно связывающих нас узах, составляем один русский народ¹⁴³.

Оголошення про видання «Вестника Юго-Западной и Западной России» розпочато такими словами: «Время, в которое мы живем, по преимуществу можно назвать эпохою всеобщего стремления народов к уяснению и восстановлению национальностей»¹⁴⁴. Журнал брався допомогти читачам з'ясувати історичну істину безпосередньо через публікацію джерел. Редакція сподівалась, що отримане знання не буде лише здобутком освічених верств, адже передусім було важливо донести його до народу — у те середовище, де поширювалась польська пропаганда¹⁴⁵. Мова, яку Гелнер вважав якщо не за необхідний, то за достатній критерій визначення окремої культури¹⁴⁶, вбачалась як визначальна риса національної ідентичності і стала однією із головних дискусійних тем.

На початку 1860-х рр. постала потреба ефективної комунікації із селянами. У вже цитованому «Вестнике» писали, що положення 19 лютого зробила знання мови законів необхідним для народу¹⁴⁷. Втім, це положення поклало початок регулярному порушенню станових меж та відкрило для обговорення таку тему, як смислове навантаження поняття «суспільство». У

¹⁴³Письмо редакции Вестника Юго-западной и Западной России в редакцию львовской газеты «Слово» по поводу помещенной в сей газете статьи какого-то Кияна // Вестник Юго-западной и Западной России. Историко-литературный журнал. — 1862. — Сентябрь. — С. 236.

¹⁴⁴Объявление об издании Вестника Юго-западной и Западной России // Киевские епархиальные ведомости. — 1862. — № 6. — С. 203.

¹⁴⁵Объяснение одной фразы в объявлении об издании Вестника Юго-западной и западной России // Вестник Юго-западной и Западной России. Историко-литературный журнал. — 1862. — Октябрь — С. 65.

¹⁴⁶Гелнер Е. Нації та націоналізм. — Київ, 2003. — С. 77.

¹⁴⁷Анненков. Отзыв о школах Киевской епархии и их отношении к обществу // Киевские епархиальные ведомости. — 1862. — №14 — С. 491.

періодичних виданнях, незалежно від того, якого вони були спрямування, піднімалось питання народної освіти. Повторювались думки, подібні до висловлених на шпальтах «Черниговского листка» — добробут населення визначається не самим лише його матеріальним становищем, але й прогресивним поступом шляхом цивілізації та освіти¹⁴⁸.

Держава, яка раніше зберігала монополію взаємодії з усіма станами, потребувала ефективної комунікації із селянами задля проведення земельної реформи. Складнощі, які виникали не лише під час навчального процесу, але і при введенні уставних грамот, практично свідчили проти монолітності «великої російської нації», і провокували дискусії щодо методів роботи із селянами. Водночас перспектива порушення соціальних меж поставила перед інтелігенцією та дворянством проблему визначення нових форм взаємодії із народом. Визнання за селянами людської гідності, моральний імператив «повернути борг», відчуття відповідальності за свою народність та прагнення прислужитись державі значні суспільні сили до участі у дискусії довкола народної освіти та, відповідно, мови викладання. Перші недільні школи виникли на українських теренах, і саме тут польська передповстанська пропаганда надала гостроти дискусії довкола малоросійської мови.

Журнал «Основа» став тією платформою, де вперше послідовно обстоювали право української мови на розвиток, і що більш важливо — право народу на початкову освіту рідною мовою. Мета видання не говорила ані слова про національні прагнення:

«... всестороннее и беспристрастное исследование южно-русского края, — уразумение его потребностей, — критический взгляд на себя в прошедшем и настоящем, — общественная польза. Общечеловеческое просвещение, в приминении к местным условиям края, будет руководящею идеей редакции. Больше всего мы боимся удаления от общей связи с человечеством, а тем более — с жизнью соседних народов»¹⁴⁹.

Випереджаючи звинувачення у надмірному місцевому патріотизмі чи навіть сепаратизмі, редакція на чолі з Василем Білозерським стверджувала,

¹⁴⁸Конисский А. Азбука по методе Золотова для Южно-русского края // Черниговский листок. — 1861. — № 1. — С. 7.

¹⁴⁹От редакци // Основа. — 1861. — Январь. — С.7.

що повноцінний розвиток елементів власної народності відбуватиметься лише тоді, коли вона перебуватиме у природному зв'язку з духовними надбаннями інших народів. Пізніше ці зауваги доводилось повторювати, попри їхню аргументованість, знову і знову. Хоча редакція неодноразово підкреслювала аполітичність журналу, він був одним із гострих політичних видань Російської імперії¹⁵⁰, на сторінках якого регулярно публікувалися відповіді російським, польським та єврейським виданням. При цьому цензура щодо часопису не вирізнялась посиленою строгістю. Головний цензор журналу Степан Лебедев характеризував видання як «благонамеренное», зауважуючи, що провідними завданнями «Основи» є захист народу від польсько-католицьких та єврейських зазіхань, а також примирення поміщиків із селянами¹⁵¹. З липня 1861 р. до «Основи» приєднався провінційний «Черниговский листок» під редакцією Леоніда Глібова. При тому, що його діяльність не була «програмною» для українофілів, однак ця газета була щотижневою, і її взаємодія з читачами була швидшою, аніж у випадку петербурзького видання, що є важливим з огляду на потребу поширити український національний світогляд.

«Основа» поставила собі завдання полегшити публікацію творів написаних «по-южно-руски, или, что все равно, по-украински»¹⁵², заявивши, що можливість розвитку української літератури вже не викликає сумнівів, як і потреба у такій літературі. Близько третини об'єму кожного випуску займав літературний відділ, який незмінно відкривали вірші Шевченка. У цій частині часопису не лише доводили придатність української мови до вжитку у літературній творчості, але і встановлювали зв'язок читачів зі «своїм» сьогоденням та минувиною, адже предметом для зображення найчастіше ставало народне життя, а самі тексти могли супроводжуватись

¹⁵⁰Бернштейн М. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х — 60-х років XIX ст. — Київ, 1959. — С. 42.

¹⁵¹Дудко В. Статті для журналу "Основа" (1861–1862), заборонені цензурою // Київська старовина — 1997. — № 5 — С. 72.

¹⁵²От редакци // Основа. — 1861. — Январь. — С.2.

докладним коментарем з історичною довідкою. Проходячи через редактуру, мова текстів відбувала перший етап стандартизації, і її освоєння читачами полегшувалось через рясне застосування фольклору та словник наприкінці кожного випуску. Українська мова мала стати тим, що об'єднало б неоднорідне станове суспільство: «когда именем народа перестанут называть один простой народ»¹⁵³. Отже, книжна мова мала існувати передусім для того «простого» народу, який становив більшість населення, і у якому лише належало ствердити його «українськість», на противагу інтелігенції, котрій належало засвоїти цілу систему понять і переконатись у їхній цінності.

Інтелігенція потребувала встановлення певного семіотичного коду для порозуміння з власним народом, а також для забезпечення «нових трансформацій» в умовах нової урядової політики та викликів польського націоналізму¹⁵⁴. Вивчення «живої минувшини», транслятором якої була народна творчість та комплекс особливих понять української мови надавалось для цих завдань: «Одним словом, говоря к простому народу его языком, мы входим в непосредственное отношение с его мирозерцанием, потому что слова и понятия, нами высказываемые — его собственные, и органически связаны с его внутренним миром»¹⁵⁵. Засвоєння мови народу в умовах, коли неможливо було мати ефективний вплив на населення через незалежні від держави структури, була єдиним продуктивним способом для формування колективної, національної ідентичності. Саме тому в основу літературної мови взято живу народну мову, а правопис підпорядковано народній фонетиці, за рахунок чого відбувався відхід не лише від польської та російської літературних традицій, але і від української писемності, виплеканої у семінаріях. Її критика відбулась ще у першому числі «Основи»¹⁵⁶. Зв'язок літератури із сьогоденням народу Пантелеймон Куліш

¹⁵³ «Ясная поляна». Два слова о новом явлении в деле народного воспитания // Основа. — 1861. — Август. — С. 122.

¹⁵⁴ Кеневич Я. Интеллигенция и империя // Ab imperio. — 2011. — №1. — С. 133.

¹⁵⁵ А. П...кій. Заметка о народном языке // Основа. — 1861. — Апрель. — С. 29.

¹⁵⁶ Кулиш П. Климентий. Обзор украинской словесности // Основа. — 1861. — Январь. —

вважав обов'язковою умовою для того, щоб той пізнавав «свое украинское я» і був спроможний протистояти впливу інших народностей¹⁵⁷.

Вивчення живої народної мови, а значить і занурення у народне повсякдення, також давало українофілам право публічно говорити про потреби населення, слугувало додатковим аргументом у полеміці із поляками та захисниками «великої російської нації». Відкриття своєї приналежності до українського народу перетворювало імперського підданого на посередника між народом та «цивілізацією». Якщо студенти вважали, що всякий, хто одягнув студентський мундир, ставав на чолі суспільного прогресу¹⁵⁸, то й до державного та морального обов'язку українофіла додавався обов'язок перед своєю національністю: «Час уже нам усім старатись для наших діток, і для нашого хліборобного люду: через його ж то трудовий піт ми багатіли і достатком і освітою!»¹⁵⁹. Особливою настановою українофілів було їхнє бажання забезпечити інтелектуальний розвиток народу, який потрібно було вивести із «дитячого» стану, дати йому знання з розрахунком, що народ сам буде трансформуватись під впливом освіти.

Такий підхід вимагав часу, аби відстояти позиції української словесності. У відповіді на статтю Чернишевського «Национальная бестактность» «Вестник» писав про малоросійську мову:

Да если бы он и мог когданибудь достигнуть совершенной выработанности: то прежде, нежели он достигнет ее, огромная масса западного малорусского народа должна будет, не дожидая этого далекого и неопределенного будущего, усвоить себе язык западных соседей, а с языком разумеется и самую народность их¹⁶⁰.

У полеміці з «Современником» на сторінках «Вестника» заперечувалась доцільність рівняння русинської мови галичан на малоросійську, натомість

С. 159—234.

¹⁵⁷П. Кулиш. Характер и задача украинской критики // Основа. — 1861. — Февраль. — С.162.

¹⁵⁸Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг. Сборник документов. Т.1 — Львов, 1963 — С. 55-56.

¹⁵⁹Погарський С. И моя лепта // Основа. — 1862. — Серпень. — С.14.

¹⁶⁰Заметка на статью Современника «Национальная бестактность» // Вестник Юго-западной и Западной России. — 1862. — Июль. — С. 26.

стверджувалось, що для захисту малоросійської народності першочергове значення має зближення української мови із загальноросійською книжною мовою. Вирішення цього питання залежало від визначення статусу чи то наріччя, *ratois*, чи то мови з індивідуальними рисами¹⁶¹. Головним опонентом «Основи» на додачу до «Вестника» виступав слов'янофільський «День» Аксакова. У боротьбі між імперськими патріотами та поляками присвоєння української мови якоюсь зі сторін ставало важливим для публічної полеміки. В «Основі» зауважували, що і поляки, і великороси вбачають у давній південно-російській писемності початки своїх мов, а саму українську мову визначають як явище пограничне, сировину, придатну для розвитку своїх мов¹⁶². Оцінюючи цю ситуацію, Григорій Галаган у листі до Михайла Юзефовича нарікав, що політика поступок, зокрема у сфері освіти, не завоює симпатій поляків, а лише зміцнить їх, і що ефективно протистояти ворогу може малоросійська народність, «распространенная, или скорее поддерживаемая в Западном крае»¹⁶³.

Редакція, керівну групу якої складали В. Білозерський, П. Куліш, М. Костомаров та О. Кістяківський, гостро реагувала на пониження статусу української мови до наріччя. Хоча розвиток літератури вони називали «отрадным явлением пробудившегося самосознания»¹⁶⁴, але фактично носіями цієї самосвідомості на 1861 рік було досить вузьке коло осіб, і, як ми зазначили, завдання полягало якраз у його розширенні. Цю задачу можливо було виконати через освіту. Листи — живий голос громадян, які обґрунтовували раціональність початкового викладання народною мовою, постійно з'являлися у журналі. Але розвиток української мови, прагнення забезпечити сферу народної освіти українськими книгами, зміцнення своєї

¹⁶¹Житецкий П. Русский патриотизм (Ответ «Дню») // Основа — 1862 — Март — С.14.

¹⁶²Лавровский П. Ответ на письма г. Максимовича к г. Погодину о наречии малорусском // Основа. — 1861. — Август. — С.14.

¹⁶³Лист Галагана до Юзефовича (1860 р.) // Савченко Ф. Заборона українства. 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860-1870 рр. — Харк.; К., 1930. — С. 365.

¹⁶⁴Ответ Современной Летописи Русского Вестника // Основа. — 1861. — Февраль. — С.255, 259.

національності наштовхнулося на те, що Костомаров називав привнесеною європейською ідеєю¹⁶⁵. На сьогоднішній день вона є найбільш поширеним визначенням націоналізму: політична та національна одиниці мають збігатися¹⁶⁶. У Російській імперії мовне питання щодо кожного окремого регіону отримувало особливе вирішення і будь-якому разі мало політичне значення. І попри те, що «Основа» і українофіли загалом відмежовувались від політики, їхня діяльність у той нетривалий період лібералізації 1860-х років так чи інакше порушувала питання меж громадянської свободи, а з тим і можливість існування та оформлення великих політичних тіл — націй.

Отже, редакція «Основи» оголошувала політичні питання несвоєчасними, оскільки українофіли ні в якому разі не брались говорити від імені народу про його бажання — вони виступали як транслятори його потреб та поглядів. Ідея про реформування політичного устрою на основі народності, речником якої на весь світ тоді виступав Мадзіні, була добре відома російському інтелектуальному середовищі¹⁶⁷, але її реалізація видавалась справою не сьогоднішнього дня. Виходить, що у тандемі «національна інтелігенція — народ» останній виступав провідником у питаннях довгострокової перспективи, а інтелігенція бралась забезпечити теперішні нагальні життєві потреби. Водночас українофіли конструювали уявлення про народний характер, тобто ідентичність, поширювали їх посередництвом друкованого слова, і таким чином сприяли «націоналізації патріотизму»¹⁶⁸.

Мовне питання мало декілька основних вимірів. По-перше, ідейний спадок романтизму визначав народну мову як джерело для вивчення українського характеру та історії. Закономірно, це було головною ознакою

¹⁶⁵Костомаров Н. Мысли Южнорусса // Основа. — 1862. — Май. — С. 5.

¹⁶⁶Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер.з англ. — Київ, 2003 — С. 29.

¹⁶⁷Варварцев М. Мадзіні та Україна: зв'язки, впливи, рецепції // Варварцев М. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна: Монографія. — Київ, 2005. — С. 183.

¹⁶⁸Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — Спб., 2000. — С. 71.

для визначення народності — тобто етнічної спільноти. По-друге, вивчення живої народної мови надавало українофілам інструмент для витворення спільної свідомості. Мову належало стандартизувати, а також довести її придатність не лише для художньої прози, але і у науковій сфері. Для цього, зокрема, було опубліковано такі «неповні», за визначенням самих авторів, роботи як «Заметка о русинской терминологии» М. Левченко¹⁶⁹ та «Історію України од найдавніших часів» Куліша¹⁷⁰. Окрім того, велась дискусія довкола словника Каленика Шейковського, який озвучив амбітну ідею зробити словник настільною книгою, залишивши граматики для читання вченим¹⁷¹. Обговорення його праці проходило не лише на сторінках «Основи», але і у «Черниговском листке», де було опубліковано об'ємний аналіз словника, який зробив М. Номис¹⁷².

Кожен текст, виданий українською, ставав предметом особливо прискіпливого аналізу, а його написання було клопіткою працею. Сам Куліш, який зрештою переміг у «битві» правописів зауважував у приватному листуванні, що пише російською через нестачу часу¹⁷³. На додачу до стандартизації мови, перед українофілами стояло завдання іншого порядку: співпадіння мовних та соціальних меж ускладнювало задачу ствердження поваги до української ідентичності¹⁷⁴. Соціальний статус, почуття гідності та захищеності передусім пов'язане із рівнем освіти та культури, за висловом Гелнера «кордони культури, в межах якої вони здобули освіту є також кордонами того світу, в межах якого вони можуть дихати як фахівці та

¹⁶⁹Левченко М. Заметка о русинской терминологии // Основа. — 1861. — Июль. — С. 183-186.

¹⁷⁰Куліш П. Історія України од найдавніших часів // Основа. — 1861. — Сентябрь. — С. 79-107.

¹⁷¹Шейковский К. По поводу южно-русского словаря (письмо к редактору) // Черниговский листок. — 1862. — № 9. — С. 71.

¹⁷²Номис М. Де-що про українське писання і про словозбір К. Шейковського (лист до Редактора) // Черниговский листок — 1862. — № 2. — С. 13-15.

¹⁷³Возняк М. Листування П. Куліша // Нова Україна. — 1923. — Жовтень. — С. 143.

¹⁷⁴Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / Упор. Г. Борjak. — К., 2015 — С. XV.

соціальні істоти»¹⁷⁵, а українська мова була «мужицькою». Включення української мови до освітнього процесу підняло б її престижність. «Основа» виступила як практичний порадник у справі народної освіти, публікуючи листи про відкриття народних шкіл, сприяючи збору коштів для видання «граматок», підручників, букварів, а також надаючи рецензії на навчальні матеріали та рекомендації щодо методики викладання. Сам часопис ставав навчальною літературою, що спровокувало гостро негативну реакцію «Вестника» — стаття Олександра Стоянова про народну щоденну школу у Києві була супроводжена критичним коментарем, приводом до якого стало нібито вивчення самого лише малоросійського наріччя, яке, на думку редакції, було неспроможне вийти за рамки побутового вжитку¹⁷⁶.

Освіта народу це державна прерогатива, але у час лібералізації суспільства її монополія підважувалася. На Правобережжі освіта стала полем боротьби за ідентичність, а разом з нею і лояльність селянина. Тоді для протидії полякам було відкрито школи у сільських парафіях, задля виховання населення «в преданности России и православной вере»¹⁷⁷. Віра і народність постають в нерозривному зв'язку на сторінках «Вестника» і «Киевских епархиальных ведомостей», підкреслюючи вагомість освітньої діяльності духовенства¹⁷⁸. Підтримка та виховання офіційної імперської ідентичності відбувалось через широку мережу сільських парафій, у той час як людські та фінансові ресурси українофілів були обмежені. Відома спроба надати для школи українські брошури, у тому числі «Граматку» Куліша, радомишльському протоієрею Горновському закінчилась поліцейським розслідуванням та донесенням київському губернатору П. Гессе. Складне

¹⁷⁵Гелнер Е. Нації та націоналізм. — Київ, 2003. — С. 68.

¹⁷⁶Стоянов А. Ежедневная школа в Киеве // // Вестник Юго-западной и Западной России. — 1862. — Сентябрь. — С. 205.

¹⁷⁷Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг. Сборник документов. Т.1 — Львов, 1963 — С. 126.

¹⁷⁸Объяснение одной фразы в объявлении об издании Вестника Юго-западной и западной России // Вестник Юго-западной и Западной России. Историко-литературный журнал. — 1862. — Октябрь — с.65-84, Анненков. Отзыв о школах Киевской епархии и их отношении к обществу // Киевские епархиальные ведомости. — 1862. — №14 — С. 487-492.

переплетіння національного та соціального питань робили проблематичним поширення українських навчальних матеріалів та просування ідеї освіти народною мовою.

Отже, мова була наріжним каменем, опорою української національної ідентичності, і позірно «культурне» питання знаходилося у сфері політичного, адже вважалося, що саме через мову відбувалось засвоєння народності. Тоді, коли українофіли не мали можливості для виховання селян, засвоєння народної мови, з уміщенням у неї комплексом цінностей та історичним досвідом, видавалось ефективним способом для порозуміння з народом та поліпшення його соціального становища. Власне соціальне та мовне питання були тісно пов'язані, і підвищення статусу української мови також означало підвищення статусу селянина у соціумі.

3.2. Образ Тараса Шевченка як інструмент формування української ідентичності

Народ, среди которого появилась такая личность, как Шевченко, не погибнет в круговороте истории, не совершив своего назначения... После Шевченка наша народность имеет законное право на существование¹⁷⁹.

Другий номер «Основи» відкривала звістка про смерть Тараса Григоровича Шевченка. Редакція журналу зобов'язалась увіковічнити пам'ять поета. Присвячені йому статті незмінно були багатоголосі — пригадування було колективним і створювало ментальну мапу української спільноти, адже Шевченко став центром тяжіння, який вміть візуалізував мережу людей, що сповідували одні цінності, були свідомі своєї українськості. На сторінках «Основи» декілька разів повторено порівняння Шевченка з двома особистостями: Шиллером та Гарібальді. Це вказує нам на дві функції «батька». За виразом Миколи Костомарова, Шевченкова муза роздерла занавісу народного життя¹⁸⁰. Його також прирівняно до сили, котра сплавляла «нас» (інтелігенцію) із народом, до того, хто пробуджував для

¹⁷⁹Г.Т. Несколько слов о народности в религиозной жизни (по поводу смерти Шевченка) // Основа. — 1861. — Апрель. — С. 129.

¹⁸⁰Костомаров Н. Воспоминание о двух малярах // Основа. — 1861. — Апрель. — С. 49.

нового життя¹⁸¹. Отже, Шевченко порушив межі між селянами та інтелігенцією, розвернувши останню обличчям до «свого» народу, зв'язок із яким почали бачити розірваним. Друга роль Шевченка, це роль «батька», провідника не стільки у майбутнє, скільки по теперішньому життю. Звернення до «завіту Шевченка» стало одним з інструментів мобілізації для участі передусім у справі народної освіти¹⁸², і визнання «завіту» ідентифікувало приналежних до українофільської спільноти «своїх».

Можна говорити про дві, у перспективі конкурентні, іпостасі Шевченка на початку 1860-х рр., які співіснували у тогочасній українофільській свідомості. Це питання окреслюють зокрема така думка Костомарова:

Это был поэт общерусский, поэт не народа малорусского, а вообще Русского народа, хотя писал на одном из двух, искони существовавших, наречий этого народа, оставшемся внутри народной сферы, не испытывавшем насильственных школьных изменений, и потому более способным для того, чтобы дать России истинно народного поэта¹⁸³.

Як ми вже зауважили, соціальна та національна проблематика були тісно переплетені між собою. Представлення Шевченка як поета, який в першу чергу вболівав за долю народу, що зазнавав соціальної несправедливості, завойовувало симпатії у ліберальних колах. Микола Чернишевський, який, між іншим, був другом Костомарова, у статті «Национальная бестактность» писав, що Шевченко остаточно підтвердив його міркування щодо природи національної ворожнечі. Посилаючись на авторитет поета, Чернишевський вказував на те, що конфлікт спричинений становим розмежуванням суспільства, а не відмінностями у національностях та вірі, адже пан-малоросіянин так само пригнічує кріпака, як і поляк¹⁸⁴. Об'єднання представників багатьох національностей на ґрунті вшанування пам'яті Шевченка не раз підкреслювалось на сторінках «Основи». З особливою

¹⁸¹Жемчужников Л. Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение // Основа. — 1861. — Март. — С. 21.

¹⁸²Погарский С. О народном образовании и средствах для издания учебников на украинском языке // Основа. — 1862. — Июнь. — С. 13.

¹⁸³Костомаров Н. Воспоминание о двух малярах // Основа. — 1861. — Апрель. — С. 50.

¹⁸⁴Чернышевский Н. Национальная бестактность // Воспоминания о Тарасе Шевченко. — Київ, 1988. — С. 389.

увагою українофіли поставились до надгробного слова, яке вимовив поляк Хорошевський, котрий висловив сподівання на братерське примирення двох народів, ворожнеча яких виникла внаслідок «давньої омани» поляків¹⁸⁵. Шевченко певний час був об'єднуючою фігурою — на обіді з нагоди річниці смерті поета піднімали тост за процвітання «убогой массы», для якої жив та страждав Шевченко. Тоді ж було висловлено наступні міркування: «Хотя еще не время братской любви между разрозненными народностями, но приблизилось время для взаимной справедливости — три известные народности стремятся к одной цели — освобождению народа»¹⁸⁶.

Шевченко, «замечательнейшее и благороднейшее явление из крепостного сословия»¹⁸⁷, зображено як того, хто навчав поваги та любові до людської особистості: «Облегчить обремененного, поднять покинутого или падшего, возвысить его до достоинства *человека*, пробудить его к жизни *ему** свойственной, самобытной — вот идея, одушевлявшая Шевченка от первой до последней минуты жизни»¹⁸⁸. У матеріалах до його біографії за поворотний момент, який пробудив у Шевченкові самоповагу, відзначено його закоханість у польку¹⁸⁹. Відмова від прийняття своєї особистої долі як такої, що визначена становою належністю, можна до певної міри прирівняти до народження індивідуальної ідентичності. З біографії, викладеної в «Основі», видно, що включення до сфери вищої культури, усвідомлення свого соціального становища було великим психологічним навантаженням на кріпака. Ілюстрацією до цієї тези була згадка про численні самогубства дворових художників, що отримали освіту у Академії мистецтв, що стало

¹⁸⁵Жемчужников Л. Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение // Основа. — 1861. — Март. — С. 9.

¹⁸⁶Известие об обеде, 5 марта 1862 года, в Петербурге, по случаю годовщины смерти Т. Гр. Шевченка // Основа. — 1862. — Март. — С. 29.

¹⁸⁷Там само, С. 27.

*Виділено у оригіналі.

¹⁸⁸Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его на Украину, из Петербурга // Основа. — 1861. — Июнь. — С. 4.

¹⁸⁹Сава Ч. (Новые) Материалы для биографии Т.Г. Шевченка // Основа. — 1861. — Май. — С. 52.

причиною заборони кріпакам там навчатись¹⁹⁰.

У статті «Воспоминание о двух малярах» Костомарова, опублікованій у «Основі», представлено контрастне порівняння двох доль: реалізованої Шевченкової та не проявленої Грицькової. На сторінках журналу простежуються два процеси — розкриття внутрішньої (у опублікованих щоденниках та листах) та зовнішньої сторін життя поета паралельно із нівелюванням індивідуальності його долі. Звільнений Шевченко ніби виступив один за весь народ, як найвиразніший його представник, який «сознал свое безотрадное положение и выслал его на арену просвещенного мира, в среду цивилизованного сословия — поведать свету задушевные свои думы, тяготившие его в течении долгих лет»¹⁹¹. Унікальність та типовість поєднуються у постаті Шевченка, що перетворює його на символ, котрий може бути використаним як у контексті боротьби за соціальну, так і за національну справедливість. Тож другий вимір «Шевченка», як символу, є національним. Ім'я «батька» закріпилось за поетом ще за життя. Попри те, що основ'яни підкреслювали значення Шевченка як загальнослов'янського поета, пригадуючи при цьому декламування його поезії представниками інших народностей замість своєї¹⁹², Шевченко був «батьком» лише українців. Якщо соціальний контекст дозволяв представити Шевченка як «свого» серед ліберальної інтелігенції, то метафора родини у першу чергу вказувала на окремішність українців серед родичів-слов'ян.

У статті «Характер и задача украинской литературной критики» Пантелеймон Куліш визначив літературу інструментом для процесу самопізнання народу та ствердження його народності¹⁹³. Тарас Григорович став орієнтиром для розвитку української літератури як еталон народного

¹⁹⁰Сава Ч. (Новые) Материалы для биографии Т.Г. Шевченка // Основа. — 1861. — Май. — С. 54.

¹⁹¹Там само, С. 46.

¹⁹²Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его на Украину, из Петербурга // Основа. — 1861. — Июнь. — С. 4.

¹⁹³Кулиш П. Характер и задача украинской критики // Основа. — 1861. — Февраль. — С. 162.

поета, котрий єдиний міг визначати майбутній шлях суспільства — перефразовуючи Костомарова, заспівати пісню, яку підхопив би цілий народ, як продовження сучасної історії¹⁹⁴. Григорій Квітка-Основ'яненко та Марко Вовчок також заслужили звання письменників, котрі дотримувались принципу народності в літературі, але їхня творчість цінувалась у першу чергу через етнографічну точність, розуміння народного світогляду. Але через поезію Шевченка відбулась «натуралізація» історичних подій, звернення до «живої минувшини»¹⁹⁵, тобто народної пам'яті. Завдяки його творчості українські пейзажі наповнились історичним змістом, а також відбулося підживлення та корегування пам'яті про козачину та гайдамаків, котра вже почала згасати в усній народній традиції, але була перенесена у культурний багаж українофілів¹⁹⁶. Сергій Єскельчик вважає, що саме через точніше творення святини з могили Шевченка, сталося об'єднання двох складових національного міфу: козацького і селянського¹⁹⁷.

Отже, Шевченко надав взірець у літературній творчості, адже за загальним визнанням найточніше відчув тогочасне суспільство та народні потреби, озвучив давні прагнення селян. Увіковічення його пам'яті планувалось зокрема і через спорудження пам'ятника. Проте створення «живого пам'ятника» поетові визнавалось за більш гідний спосіб вшанування. Під цим передусім мала на праця у сфері народної освіти. Опубліковані листи свідчили про те, що Шевченко опікувався цією справою, плануючи на додачу до «Букваря» видати ще арифметику, етнографію та географію¹⁹⁸. Просвіта народу як головний метод поліпшення селянського становища була представлена його головною метою:

Он отдал жизнь свою народу всецело и до самой смерти стоял у него на

¹⁹⁴Костомаров Н. Воспоминание о двух малярах // Основа. — 1861. — Апрель. — С. 50.

¹⁹⁵Сміт Е. Національна ідентичність. — Київ, 1994. — С. 74.

¹⁹⁶Костомаров Н. Воспоминание о двух малярах // Основа. — 1861. — Апрель. — С. 52.

¹⁹⁷Єскельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. — Київ: КІС, 2010. — С. 55.

¹⁹⁸Сава Ч. (Новые) Материалы для биографии Т.Г. Шевченка // Основа. — 1861. — Май. — С. 26.

страже, стремясь избавить его грамотой от нелепого невежества и защищая от грозящего ему насильственного просвещения; трудовую свою копейку он отдавал на народ. С какой радостью он встретил первую «Грамотку» Кулиша»¹⁹⁹.

У «Основі» наголошували, що, попри обмеженість фінансових ресурсів, громаді під силу поставлені задачі народної освіти. Щойно після смерті Шевченка Київська, Харківська, Полтавська і Чернігівська громади, а також окремі українські громади, наприклад, чорноморці з Єкатеринодара, надсилали в «Основу», як у центральний орган, кошти та проекти «живих пам'ятників» поетові. Серед іншого, сама петербурзька громада опублікувала свої ухвали, серед яких встановлення пам'ятника, відкриття школи (пізніше було озвучено план безкоштовної ремісничої школи), надання стипендії для навчання у Київському, Харківському університетах та Рішельєвському ліцеї, Академії мистецтв, а також видання освітніх матеріалів для народу²⁰⁰.

Ім'я Шевченка було настільки авторитетним та знаковим в інтелектуальному середовищі того часу, що українофіли навіть зауважили спроби поляків модифікувати «зміст» образу Шевченка. Володимир Антонович у листі «Что об этом думать?» вказав на те, «Gazeta Polska» опублікувала неправдиву і навіть неможливу інформацію, ніби Шевченка відспівували у київській уніатській церкві. Більше того, газета відмовилась надрукувати спростування, що і змусило Антоновича оприлюднити цю історію²⁰¹. Костомаров переказав іншу легенду — нібито Шевченко жив у польського графа, і переповнений вдячністю за гостинність, переписав усе, що було антипольського, в останньому виданні своїх творів²⁰². Ці публікації, безумовно, не розраховані на українофільське середовище і були спробою нейтралізувати спадок поета, аби ствердити своє право на Правобережжя. Водночас на іншому полемічному фронті спростування самотності

¹⁹⁹Жемчужников Л. Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение // Основа. — 1861. — Март. — С. 21.

²⁰⁰Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его на Украину, из Петербурга // Основа. — 1861. — Июнь. — С. 13-14.

²⁰¹Антонович В. Что об этом думать // Основа. — 1861. — Июль. — С. 11.

²⁰²Костомаров Н. Воспоминание о двух малярах // Основа. — 1861. — Апрель. — С. 55.

шевченкової поезії майже напевно гарантувало б послаблення позицій української мови. У відповіді на статтю Г. Соковенка «О степени самостоятельности малорусской литературы», що вийшла у московському «Дне», Куліш став на захист української словесності, а разом і Шевченка, на прикладі поезії якого, на ряду з творами Марка Вовчка, Ганни Барвінок, Глібова, Мордовцева, автор прагнув довести тотожність великоросійської та малоросійської мов²⁰³.

Конструювання образу Шевченка відбувалось у декілька етапів. У 1861 р. поховання у Петербурзі та перепоховання у Каневі продемонстрували єдність великої української громади, яка знала заслуги поета, але ще не мала його життєпису. Вшанування пам'яті поета відбувалось не лише на сторінках журналів, але і через влаштування публічних читань, добродійних обідів, вистав. Окрім того, було зменшено ціну на «Кобзар»²⁰⁴, продавали фотографії та портрети поета²⁰⁵. Через рік «Основа» знову закликала читачів надавати будь-які свідчення та матеріали про життя Шевченка, і розпочала публікацію серії біографічних матеріалів. Ті з них, які вийшли під авторством майбутнього першого біографа Шевченка Михайла Чалого (Сави Ч.), відкривав епіграф з книги «Історія генія» Ісаака Д'Ізраелі: «Память о нашем народном поэте должна быть для нас святыней. Читает эту память — священный долг каждого, кто дорожит своею национальною честью, своим достоинством, своим добрым именем»²⁰⁶. У попередньому, третьому випуску за 1862 р., вже було опубліковано проект біографії, витриманий у нейтральному тоні. Він пропонував читачу періодизацію життя поета та структурований начерк із посиланнями передусім на автобіографічні листи Шевченка²⁰⁷. Втім, від самого початку портрет Шевченка представляв його як

²⁰³Кулиш П. Ответ Московскому Дню // Основа. — 1862. — Март. — С. 39.

²⁰⁴Лазаревский М. Библиографические известия //Черниговский листок. — 1861. — № 4. — С. 31.

²⁰⁵Из Канева нам сообщают //Черниговский листок. — 1861. — № 3. — С. 19.

²⁰⁶Сава Ч. (Новые) Материалы для биографии Т.Г. Шевченка // Основа. — 1861. — Май. — С. 45.

²⁰⁷Лазаревский А. Материалы до биографии Т. Гр. Шевченка // Основа. — 1861. — Март. — С.

людину, яка з дитинства виявляла ознаки, що провіщували незвичну долю. Вже Олександр Лазаревський опублікував добре відоме батькове пророцтво.

Міфологізація відбувалась паралельно з іншим процесом. Щоденники Шевченка мали представити якнайбільш повний людський портрет поета. Чесність, подібно до тієї, уособленням якої був Шевченко та його слова «я не мав зерна неправди за собою», стала керівною для редакції «Основи». У примітці до щоденника сказано, що «Шевченко принадлежит к числу тех необычайных личностей, в которых, как в Гарибальди, можно видеть слабости, ошибки, но зато еще сильнее привязаться к ним, еще нежнее любить их»²⁰⁸. Саме тому з щоденників по можливості не прибирали тих моментів, які засвідчували людяність, наближали поета до читача. Однак біографія, подана М. Чалим, створювала міфологізований образ. Ще до публікації біографічних матеріалів усталилось бачення Шевченка як мученика за народ. Залучення джерел, які засвідчували силу покликання та генія поета, тільки зміцнювали цей образ. За словами самого поета, історія його життя складала частину історії його народу. Відповідно створено нерозривну пару, у якій страждання одного переносяться на другого, і випадковостей подій у цій парі бути не може — так смерть Шевченка знаменно співпадає зі звільненням селян від кріпацтва²⁰⁹. Усвідомлення несправедливості становища кріпаків ще до викупу перетворило Шевченка на «підбурювача» дворових кріпаків, які під впливом його промов про людські права втрачали покірність. Тоді, коли звільнений Шевченко отримав можливість стати професійним художником і заробляти на хліб своїм ремеслом, втручається покликання, і поет бере гору над художником. Позбавлений особистого щастя, Шевченко пройшов шлях мученика, прийнявши страждання за свій народ — за простолюду.

Те, що у поетові вбачали ланку між народом та інтелігенцією, вказує на

1-10.

²⁰⁸Дневник Шевченка // Основа. — 1862. — Август. — С. 19.

²⁰⁹Сава Ч. (Новые) Материалы для биографии Т.Г. Шевченка // Основа. — 1861. — Май. — С. 46.

його значення в українофільському середовищі: він встановлював ціннісні орієнтири. Точніше, їх для себе встановлювала сама спільнота, орієнтуючись на життєвий шлях поета, за яким закріпився статус мученика. Зрештою, самобутній розвиток українського народу, пробудженого через освіту, став тією метою, яку проголошували на сторінках «Основи», а її сакралізація відбулась через творення життєпису Тараса Григоровича Шевченка. Його образ також служив для легітимації українофільських прагнень в очах імперської інтелігенції.

3.3. Творення ментальної мапи через історію і пам'ять

Опасно вводитъ нахальных бродяг в катакомбы Руси и допускать их к славным памятникам: может статься, что посреди катакомбы раздастся русский голос, как зов той трубы, которая воскрешает умерших, будит их к жизни и обращает трупы в живых Русских людей.²¹⁰

Історична територія є одним із засадничих компонентів, що формують національну ідентичність. Подія обов'язково закріплена за певним місцем, і у процесі націотворення земля перетворюється на святиню набуває ціннісного змісту як історична батьківщина. На сторінках «Основи» розпочалась територіалізація українського націоналізму та нерозривно пов'язаний із цим процес іншування²¹¹. Простір і пам'ять тісно пов'язані між собою, і контроль над процесами колективного пригадування та забування є однією з найважливіших задач влади²¹². Націотворча діяльність українофілів, які прагнули писемно транслювати історію у народ, підважувала імперську монополію у сфері пам'яті.

Творення ментальної мапи української території відбувалось через декілька аспектів. По-перше, «Основа» присвятила вивченню географії

²¹⁰Костомаров Н. Ответ на выходки газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue Contemporaine» // Основа.— 1861. — Февраль. — С. 125.

²¹¹Котенко А. До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа» // Український історичний журнал. — 2012. — №2. — С. 43, Бетлій О., Дуса К. Вступ. Усе про ідентичність // Міжкультурний діалог. Том 1: Ідентичність. — Київ, 2009. — С. 47.

²¹²Ле Гофф Ж. История и память / Пер. с фр. К. З. Акопяна. — Москва, 2013. — С. 82.

Південно-Західного краю, його етнографії та історії окремі відділи. З них два останні були пов'язані наданням великого значення зближенню із народом, побут якого мав дати ключ до розуміння історичних, економічних та юридичних явищ²¹³. По-друге, полеміка із польськими та російськими виданнями стимулювала проведення межі між «своїм» і «чужим» простором та культурою. Нарешті, кореспонденція, яку друкували у «Вестях», вказувала на активні українські громади, а подорожні записки, у світлі зосередження інтересу інтелігенції на народі, давали читачам уявлення про соціальне та економічне становище селян, його потреби, друзів та ворогів.

У програмі «Основи» у сферу досліджень було включено всі території, населені українцями. Так Бессарабія, Крим і Землі війська Донського теж були визначені за такі, що потребують вивчення²¹⁴. У першому ж її випуску надруковано статтю М. Левченка «Места жительства и местные названия русинов в настоящее время», автор якої прагнув покласти початок роботі для складання народоописової карти²¹⁵. Автор визначив переважно українські губернії: Полтавську, Харківську, Київську, Волинську та Подільську, внісши до переліку також землі чорноморських козаків. Окрім того, він окреслив межі проживання українців у інших губерніях, серед яких Чернігівська, Курська, Воронежська, Єкатеринославська, Херсонська, а також терени проживання пінчуків у Гродненській губернії, місця поселення азовських козаків в Таврійській губернії. Опис українських земель не обмежився теренами самої лише Російської імперії, тож мапа доповнилась двома третинами населення Люблінської губернії Царства Польского, тобто всіма уніатами, а також русинами Галичини, Угорщини, Буковини, малоросіянами Волги, Сибіру, Байкалу та Добруджі²¹⁶. Потім з'явилась ґрунтовна стаття І.

²¹³От редакции // Основа. — 1861. — Январь. — С. 4.

²¹⁴Там само, С. 6.

²¹⁵Левченко М. Места жительства и местные названия русинов в настоящее время // Основа. — 1861. — Январь. — С. 263.

²¹⁶Левченко М. Места жительства и местные названия русинов в настоящее время // Основа. — 1861. — Январь. — С. 264.

Марковича, який дав науковий опис окреслених теренів, а також візуалізував для читачів масштаби країни, порівнявши її з Францією та Іспанією²¹⁷.

Окреслення меж великої етнічної спільноти ставило українофілів перед потребою доведення її єдності, адже вже у першій розвідці Левченка подано список 16 регіональних назв «русинів», серед яких особливо виділяється така: «Шляхтичами называются русины-католики, в Киевской, Волынской и Подольской губерниях». До того ж, Левченко торкнувся й іншої проблеми, а саме загальної назви описаного народу. Він назвав його представників «південноросіянами» та «малоросіянами», але зупинився на «правильному» варіанті: «русини». У статті «Две русские народности» Костомаров відзначив, що етнографічна назва «Русь», яка закріпилась за південноросійським народом, була втрачена внаслідок об'єднання з Московією. Вчений говорив про українців як народ без імені, називаючи варіанти «Україна», «Гетьманщина» та «Малоросія» анахронізмами²¹⁸. Однак на сторінках часопису поруч з «малоросіянами» та «південноросіянами» послідовно, хоча нерідко із заувагою «що одне і те саме», вживається назва «українці».

Регіональні відмінності яскраво проступають у етнографічних розвідках, що їх публікувала «Основа», але мова, національний характер та історія слугували об'єднуючим матеріалом. У жовтневій книжці за 1861 р. Ю. Мохарниця у статті «Несколько слов о пинчуках» підтримав судження Левченка про належність пінчуків до русинів, оскільки вважав народну мову чи не головним критерієм для класифікації²¹⁹. Втім, коли самостійність української мови ще доводилось відстоювати, саме історія мала ствердити єдність спільноти, і М. Костомаров послідовно виступав з доказами на її користь. Він писав, що

Судьба южно-русских ветвей всегда была неразрывна, даже до последнего подчинения Галича Польше, а Волыни, Подоли и Руси Литве. Оба

²¹⁷Котенко А. До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа» // Український історичний журнал. — 2012. — №2. — С. 46.

²¹⁸Костомаров Н. Две русские народности. Письмо к редактору // Основа. — 1861. — Март. — С. 39.

²¹⁹Мохарниця Ю. Несколько слов о пинчуках // Основа. — 1861. — Октябрь. — С. 125.

эти государства спорили за единую власть над всею Южною Русью, сознавая ее народное единство; и, наконец, в 16 веке, Южная Русь опять, в совокупности своих этнографических особенностей, вошла в соединение с Польшею, как единое тело, отлично от Белоруссии, земли Кривской. Часть ее: Украина (т.е. Русь с Подолью), Полесье, Волинь, Червоная Русь, при всяком народном действии показывали взаимное тяготение и сознание своей внутренней связи и нераздельности²²⁰.

Історик вважав, що книжна мова та віра створювала спільну для руських племен систему цінностей, але вона не була надбанням жодного окремого народу, і не була достатньою для того, щоб змінити саму внутрішню «природу» народності²²¹. Народний характер проявляв себе в історії, в особливих формах суспільного життя, таких як віче, громада та козаччина. Також до цього можна додати отримання містами магдебурзького права і діяльність церковних братств. Так само спостерігали і відмінність української релігійності, яка полягала у меншій прив'язаності до зовнішньої обрядовості, натомість зосереджуючись на внутрішній духовності, що унеможливлювало виникнення звичного для великоросіян явища схизми²²². Єдність народу, попри його регіональні відмінності, усвідомлювалась під час зустрічі із «іншим» — як у житті, так і літературі.

Система цінностей мала закріплюватись за певними символами, і освоєння національного простору є важливим етапом націотворення. Для сакралізації простору першочергове значення має «натуралізація» історичних подій²²³, тобто наповнення простору спільними для членів спільноти знаками. Шевченкова поезія якраз заклала основу цієї знакової системи. Його назвали не лише першим поетом, але і першим істориком²²⁴. У оголошені про публічне читання лекції Костомарова, присвяченій смерті Богдана Хмельницького, Шевченкові відведено роль того, хто провістив про початок

²²⁰Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в Древней Руси. // Основа. — 1861. — Январь. — С. 135.

²²¹Там само, С. 146.

²²²Г.Т. Несколько слов о народности в религиозной жизни (по поводу смерти Шевченка) // Основа. — 1861. — Апрель. — С. 134.

²²³Сміт Е. Національна ідентичність. — Київ, 1994. — С. 74.

²²⁴Куліш П. Листи з хутора. Чого стоїть Шевченко, яко поет народний // Основа. — 1861. — Март. — С. 28.

«національного подвигу» — зречення від спадкових оманливих суджень про козацьку добу²²⁵. Народ стає головним моральним суддею, який призначає чи знімає героїв. Учасники Коліївщини, які в очах більшості освіченої верстви виступали розбійниками, отримали право на звання мучеників за народ²²⁶, тоді як гетьмани повсякчас сходять з п'єдесталу. Могила, козацький курган перетворилась на один із найбільш виразних символів українського минулого²²⁷, тих нетривалих золотих часів, коли реалізовувались народні ідеали рівності та справедливості. Можна назвати декілька українських рис, які вважали проявленими у цій епосі. В українофільських текстах повсякчас повторюється прислів'я: «громада — великий чоловік». Повага до особистості, її прав та віри, індивідуалізм та неспроможність до утворення централізованого політичного тіла виділено основні прикмети українського народу. Костомаров переконував, що федерація була народним ідеалом самоорганізації, і що козацтво, яке зародилось ще у XII-XIII ст., шукало саме такої форми об'єднання із Московією²²⁸. Цей зміст компактно «запаковувався» в український пейзаж.

Іншим зразком «натуралізації» історії слугує подорожня записка «Знайдений на дорозі лист» з другого номеру «Основи»²²⁹. Автор, що подорожував до Острога, проводить читача слідами польського панування через Радомишль, Житомир та Новоград-Волинський. Руїни замку Чарторийських оповідають долю тих, хто відійшов від свого коріння та віри. Острог став місцем сплетіння двох історій. Для українофіла це місце, де «надрукована була перша на Русі книга: Острозька Біблія». Костянтин Острозький став праобразом народолюбця 1860-х рр., що прагнув

²²⁵Казюка П. О публичных чтениях профессора Костомарова из истории Украины, по смерти Богдана Хмельницкого // Основа. — 1861. — Февраль. — С. 252.

²²⁶Куліш П. Поема «Настуся» // Основа. — 1861. — Октябрь. — С. 28.

²²⁷Скельчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття. — Київ, 2010. — С. 55.

²²⁸Костомаров Н. Две русские народности. Письмо к редактору // Основа. — 1861. — Март. — С. 48.

²²⁹Необачний П. «Знайдений на дорозі лист» // Основа. — 1861. — Февраль. — С. 233.

«просвітити незрячі очі» люду²³⁰. Другий мотив – це відплата долі полякам за їхнє глуmlinня над православною вірою та народом. Кара страшна — у костелі ночує «жидова», а крипта, у якій безладно лежать останки покійників, залита водою²³¹. Наруга над могилами у багатьох культурах це один із найвірніших способів підірвати міць нащадків, і на образному рівні справляє ефект абсолютної поразки, втрати «своєї» землі та сили.

Як ми добре знаємо, могила Шевченка стала центральною у семіотичній системі українофілів. На противагу образу «батька-Кобзаря» можна вивести інший, який теж претендував на значення провідника українського народу. Богдан Хмельницький, внаслідок переоцінки козацької доби, відійшов на задній план у порівнянні з народними героями Коліївщини. Втім, він все ж залишався найвидатнішою постаттю козацького пантеону, і зауваги Костомарова щодо єзуїтського виховання Хмельницького наштовхнулись на критику, зокрема такого авторитету, як Михайло Максимович²³². Окрім того, у нарисі Куліша «Хмельнищина» образ гетьмана також подібний до «батька», котрому не притаманні думки про самовладдя, та який передусім турбується про долю козацтва і рідної землі, а не про власне благополуччя²³³. У вересневому номері «Вестника» висловлено пропозицію встановлення нового пам'ятника у Києві, на підніжному камені якого має бути лише один напис, «всевыражающее» число: 1654. Ім'я гетьмана: «живо и в каждом русском сердце, которое ценит великий его подвиг, сливший воедино два братских племени, коих единокровный союз закреплен единою верою и потоками крови, которые они вместе пролили за свое православие»²³⁴. Відповідно до офіційного імперського дискурсу Хмельницький вказав на єдино правильний шлях, відхилення від якого під керівництвом Ю. Хмельницького, Виговського

²³⁰Там само, С. 236.

²³¹Там само, С. 237.

²³²Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком (Н.И. Костомарову) // Основа. — 1861. — Февраль. — С. 112.

²³³Куліш П. Хмельнищина // Основа. — 1861. — Март. — С. 7.

²³⁴Мысль о сооружении нового памятника в Киеве // Вестник Юго-западной и Западной России. — 1862. — Сентябрь — С. 241

та Мазепи було причиною бід та недовіри уряду до малоросіян²³⁵. Конкурентна інтерпретація ролі Хмельницького в історії провокувала б конфлікт з тими, хто відносив себе до «великої російської нації», а надто киянами, котрі перебували в епіцентрі ідеологічної боротьби з поляками.

Освоєння простору та регіональної історії відбувалось також через рубрику «Вести». «Черниговский листок», звісно, за рівнем кореспонденції не міг дорівняти до «Основи», але завдяки публікаціям і на його сторінках створювалось відчуття українофільської спільноти. Активним дописувачем чернігівської газети був член полтавської громади Олександр Кониський. Він висловив міркування, що добре було б якби всі школи краю, і, відповідно, їхні громади-організатори, комунікували б між собою публічно через посередництво «Основи» чи «Черниговского листка»²³⁶. У петербурзький журнал, який охоплював більше коло читачів, писали не лише з етнічних українських земель, але також із віддалених теренів, наприклад Саратівської та Оренбурзької губерній. Якщо опубліковані у ньому вісті мали характер етнографічних розвідок чи звітів про успіх у справі народної освіти, то мотивом дописувачів «Черниговского листка» часом виступало прагнення просто візуалізувати своє містечко на ментальній мапі, оскільки досі про нього нічого не було сказано.

Іншування відбувалось паралельно із «відкриттям» своєї землі. Цей процес відбувався із різною інтенсивністю залежно від того, з ким мали справу, чи претендував «інший» на українську історичну спадщину та чи впливав на визнання його самобутності. Отже, іншування євреїв, поляків та великоросіян мало різний характер. Діалог з останніми найперше торкався питання самостійності української мови, тому тут ми звернемось до відносин

²³⁵Письмо редакции Вестника Юго-западной и Западной России в редакцию львовской газеты «Слово» по поводу помещенной в сей газете статьи какого-то Кияна // Вестник Юго-западной и Западной России. Историко-литературный журнал. — 1862. — Сентябрь. — С. 234.

²³⁶Конисский А. Азбука по методе Золотова для Южно-русского края // Черниговский листок. — 1861. — № 1. — С. 7.

із двома іншими народами.

Вже у першому номері «Основи» було опубліковано подорожні записки Ганни Барвінок «С Волини». У ній у емоційно висловлено те, що потім повторюватимуть у дещо спокійнішому формулюванні:

Вот истинные владельцы древней Русской земли, Волини! Вот кем поработчена страна, прозванная Волинью от воли, которою она славилась когда-то в Русском мире! Напрасно мы, в своих книгах и разговорах, отзываемся об этих завоевателях в шуточном тоне. Их власть слишком сильна, их могущество ужаснее татарского, литовского и какого угодно! Они, владея страной и ее населением, не желают процветания ни той, ни другому: они любят прекрасную, давно уже разоренную и обезображенную ими Волинь, как рудокоп любит свою мрачную шахту, — не более. Страшная любовь!²³⁷

Євреї, на тяжке становище яких вже почали звертала увагу ліберальна інтелігенція, виступали ворогами селянства на економічному рівні, і їхня вина полягала у тому, що вони не лише байдужі до долі місцевої народності, але навіть намагались панувати над нею²³⁸. Волинь неминуче асоціювалась із засиллям євреїв. Водночас у чернігівській газеті підняли питання поліпшення добробуту євреїв та їхнього залучення до громадського життя²³⁹ — регіональний орган виконував інакші завдання, аніж центральна «Основа», і мав завоювати симпатію місцевої громади, а не творити надрегіональну спільноту. Визнання людських прав за всіма, без розрізнення національностей водночас вимагало від цих національностей сповідування загальнолюдських цінностей, і замкнене, приховане від усього світу життя євреїв суперечило цьому принципу.

Суть розмежування із поляками була інакшою. Ми вже наводили «регіональну» назву русинів — «шляхтичі». Розмежування між українцями і поляками проходило на соціальному рівні, що у свідомості селян створило стійку асоціативну пару пан—поляк. Федір Нелеста наводив назву для

²³⁷ Ганна Барвінок. С Волини // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Январь. — С. 291.

²³⁸ От редакции. Недоразумение по поводу слова жид. // Основа. — 1861. — Июнь. — С. 138.

²³⁹ Ландау А. Несколько слов о евреях // Черниговский листок. — 1861. — № 6. — С. 42, II-3-ИВ Р. Еще несколько слов о евреях // Черниговский листок. — 1861. — № 8. — С. 58.

шляхтичів, яка побутувала на Волині, — «ляшисько», щоправда, іноді з епітетом «добрий»²⁴⁰. Якщо полеміка із великоросіянами проходила передусім у контексті мовного питання, і спадок Русі міцно пов'язував історію двох народів, то перед поляками доводилось відстоювати і землю, і героїв, наприклад Костянтина Острозького, відмежовуючись при тому від «польських українців» типу Михайла Чайковського, Богдана Залеського, Тимка Падури²⁴¹. Представники української школи у польській літературі в очах українофілів втрачали право оспівувати українську землю, оскільки по духу були чужі місцевому народу. Лише відношення до народу, який отримував права громадянства, визначало законність перебування поляків на українських теренів — без того вони були небажаними, і їхнє руське коріння не слугувало аргументом для того, аби вирішувати долю краю та називати своїми землю аж по береги Дніпра²⁴².

Одним з головних прагнень українофілів виступало здобуття повноцінного громадянства для українських селян. Повага до прав народу передбачала також і повагу до його мови, яка оцінювалась як головний носій «народності». Доведення самотності мови означало і виокремлення українців із тіла «великої російської нації». Сакралізація цього завдання відбулась через творення образу мученика Тараса Шевченка. Його представляли як загальнослов'янського поета, котрий боровся передусім за соціальну справедливість, що служило засобом легітимації прагнень українофілів. Разом з тим, на сторінках «Основи» відбувалось творення ментальної мапи українського простору. Початок цього процесу був закладений у поетичній творчості Шевченка, яка сприяла «натуралізації» історичних подій. Географічні та етнографічні розвідки доповнювались живими свідченнями з різних регіонів, що публікувались у рубриці «Вести».

²⁴⁰ *Нелеста Ф.* После поездки на Волинь. // Основа. — 1862. — Октябрь. — С. 45.

²⁴¹ *Максим Черный.* С Правого берега Днепра // Основа. — 1861. — Февраль. — С. 239.

²⁴² *П-х-в.* Взгляд на события в Киеве // Киевский телеграф. — 1861. — 19 октября. — С.1.

Доведення єдності українського народу попри регіональне різноманіття, яке засвідчувалось спеціальними розвідками, відбувалось не лише через опис національного характеру, що виявляв себе у історії, але і через іншування. Цей процес яскраво засвідчив себе у полеміці із польськими та єврейськими періодичними виданнями.

Висновки

Проаналізувавши основні теорії націй та націоналізму, а також традиційні схеми періодизації українського національного руху, вважаємо, що діяльність українофілів мала політичний характер. Вони порушували монополію панівної ідеології та культури, які визначають за основу націоналізму. У перспективі діяльність українофілів несла загрозу політичній єдності. На підставі опрацьованих джерел можемо стверджувати, що саме це спричинило гостру урядову реакцію та спровокувало мовні заборони. Тоді, коли суспільство було розділене за станами, і про спільні громадянські права та обов'язки не йшлося, культура слугувала основним об'єднуючим елементом. Державне регулювання цієї сфери було динамічним, і масштабні виклики націоналізму були новими для Російської імперії, внаслідок чого межі «законної» діяльності підданих постійно зазнавали змін. Це також зумовлювало зміну публічного дискурсу щодо українського питання.

Українофіли у своїй більшості розрізняли велику «політичну» та малу батьківщини, поєднували українську та «офіційну імперську ідентичність». Як державні службовці, вони були обмежені у своїх фінансових та часових ресурсах. Передусім вони прагнули використовувати законні способи публічно висловлювати свої погляди та діяти через державні структури. В силу свого службового становища багато українофілів були причетними до творення офіційного імперського дискурсу. Для частини з них перехід на українофільські позиції був пов'язаний із прагненням взяти участь у проведенні державних реформ. Через інтерес до соціальних питань відбувався перехід до національної проблематики.

Громади, як інтелектуальні співтовариства, стали найвищою можливою формою самоорганізації для лояльних імперських підданих. Для українофілів було важливо розширити свою комунікаційну мережу, до чого придалась «Основа» та «Черниговский листок». Принцип організації у громади також мав ідейне навантаження, адже слово «громада» містило відсил до

української народної демократичної традиції. Поляки та уряд мали змогу формувати ідентичність селян через церковні структури, не докладаючи для цього особливих фінансових зусиль. Для українофілів єдиним ресурсом була підтримка їхніх пропозицій широкою громадськістю, тому трансляція своїх поглядів через пресу набувала особливої ваги. Саме на українських теренах почали виникати перші у Російській імперії недільні школи, на підтримку яких організовували підписки, влаштовували театральні виступи і благодійні обіди. Українофіли апелювали до громадянської свідомості з тим, аби мобілізувати сили на підтримку своєї освітньої та видавничої діяльності, цим самим сприяючи розвитку відчуття зв'язку з українським народом.

«Основа» вперше комплексно представляла українську національну ідентичність. Видання щомісячного журналу відбувалось у Петербурзі, інтелектуальному центрі імперії, де, до того ж, цензура була м'якшою, аніж у Києві. На українських землях організувати періодичні видання, які б мали читацьку аудиторію, достатнє фінансове та кадрове забезпечення не вдавалось. Виключенням стала щотижнева газета «Черниговский листок», яка поєднувала у собі функції регіональної преси та відділення «Основи».

Як для етнічної нації, було важливо здобути визнання самобутності української мови. Це було запорукою існування національної культури, яку селяни мали засвоїти через освіту. Пoviщення соціального статусу селянина, його повноцінне розкріпачення могло відбутись через визнання права освіти народною мовою, у якій вбачали основу «народності». Оскільки українофіли не мали розбудованої інфраструктури, через яку могли б транслювати самостійно вироблену систему цінностей, засвоєння та переосмислення комплексу понять, збережених у мові, виступало найефективнішим способом для «пробудження» національної свідомості. Права людини транслювались також на «народ» як індивідуальність, повага до якої вимагала також і поваги до його мови.

Сакралізація завдання народної освіти, а отже і підвищення соціального

статусу селян, відбулась через творення образу мученика Тараса Шевченка. На початку 1860-х рр. він виступав водночас як національним символом, найяскравішим вираженням українського характеру, так і у якості загальноросійського народного поета, котрий поклав життя на боротьбу за соціальну справедливість. Такий образ слугував джерелом легітимації діяльності українофілів, які прагнули створити громадянське суспільство. Окрім того, апеляція до «завіту» Шевченка стала способом мобілізації свідомих українців.

Разом з тим, на сторінках «Основи» відбувалось творення ментальної мапи українського простору. Іншування та окреслення «своїї» землі та історії відбувалось як у «теперішньому» часі через кореспонденцію з відділу «Вести», так і через полеміку із російськими та польськими виданнями, публікації про історію, географію та етнографію краю. Видається, що передусім було важливо окреслити масштаби національного тіла, а не усталити кордони, адже українці проживали і поза основним масивом українських етнічних земель. Представлення масштабів українського народу слугувало аргументом на користь українофільських позицій.

Наше дослідження не претендує на вичерпність аналізу, адже проблематика національної ідентичності, її формування та варіативності, зокрема її публічного представлення у періодиці потребує довгострокової розробки.

Список використаних джерел і літератури

ДЖЕРЕЛА

Періодика

1. *Анненков*. Отзыв о школах Киевской епархии и их отношении к обществу // Киевские епархиальные ведомости. — 1862. — №14 — С. 487—492.
2. *Антонович В.* Моя сповідь // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1862. — Січень. — С. 83—96.
3. *Антонович В.* Что об этом думать // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Июль. — С. 7—13.
4. *Г.Т.* Мысли южнорусса. На каком языке должно обучать народ? // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1862. — Серпень. — С. 1—12.
5. *Г.Т.* Несколько слов о народности в религиозной жизни (по поводу смерти Шевченка) // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Апрель. — С. 128—143.
6. *Г.Т.* Несколько слов о народности в религиозной жизни (по поводу смерти Шевченка) // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Апрель. — С. 128—142.
7. *Ганна Барвінок*. С Волыни // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Январь. — С. 282—292.
8. *Жемчужников Л.* Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Март. — С. 1—21.
9. *Житецкий П.* Русский патриотизм (Ответ «Дню») // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1862. — Март. — С.1—21
10. *Житецкий П.* Русский патриотизм (Ответ «Дню») // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1862. — Март. — С. 1—21
11. Заметка на статью Современника «Национальная бестактность» // Вестник Юго-западной и Западной России. — 1862. — Июль. — С. 1—

32.

12. *Запара Д.* По поводу мыслей южнорусса // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1862. — Жовтень. — С. 1—5.
13. Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его на Украину, из Петербурга // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Июнь. — С. 1—38.
14. Иван Петрович Котляревский // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Февраль. — С. 163—175.
15. *Иванишев Н.* Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной Руси. // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Март. — С. 9—40.
16. Из Канева нам сообщают //Черниговский листок. — 1861. — № 3. — С. 19.
17. Известие об обеде, 5 марта 1862 года, в Петербурге, по случаю годовщины смерти Т. Гр. Шевченка // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1862. — Март. — С. 27—29.
18. *И-З-ИЪ Р.* Еще несколько слов о евреях // Черниговский листок. — 1861. — № 8. — С. 58.
19. *Казюка П.* О публичных чтениях профессора Костомарова из истории Украины, по смерти Богдана Хмельницкого // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Февраль. — С. 252—253.
20. *Костомаров Н.* Воспоминание о двух малярах // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Апрель. — С. 44—56.
21. *Костомаров Н.* Две русские народности. Письмо к редактору // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Март. — С.32—98.
22. *Костомаров Н.* Мысли о федеративном начале в Древней Руси. // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Янв. — С. 121—158.

23. *Костомаров Н.* Мысли Южнорусса // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1862. — Май. — С.1—6.
24. *Костомаров Н.* Ответ на выходки газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue Contemporaine» // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Февраль. — С.121—135.
25. *Кулиш П.* Климентий. Обзор украинской словесности // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Январь. — С. 159—234.
26. *Кулиш П.* Ответ Московскому Дню // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1862. — Март. — С. 36—40
27. *Кулиш П.* Характер и задача украинской критики // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Февраль. — С.157—162.
28. *Куліш П.* Листи з хутора. Чого стоїть Шевченко, яко поет народний // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Март. — С. 25—32.
29. *Куліш П.* Поема «Настуся» // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Октябрь. — С. 1—30.
30. *Куліш П.* Обзор украинской словесности. Климентий // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Январь. — С. 159—234.
31. *Куліш П.* Хмельницина // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Март. — С. 1—15.
32. *Лавровский П.* Ответ на письма г. Максимовича к г. Погодину о наречии малорусском // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Август. — С. 14—40.
33. *Лазаревский А.* Матеріали до біографії Т. Гр. Шевченка // Основа. — 1861. — Март. — С. 1—10.

34. *Лазаревский М.* Библиографические известия //Черниговский листок. — 1861. — № 4 — С. 31.
35. *Ландау А.* Несколько слов о евреях // Черниговский листок. — 1861. — № 6. — С. 42.
36. *Левченко М.* Места жительства и местные названия русинов // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Январь. — С. 263—266.
37. *Леся—ій.* Из Городнецкого уезда (Черн. Губ.) // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1862. — Серпень. — С. 49-50.
38. *Максим Черный.* С Правого берега Днепра // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Февраль. — С. 239—244.
39. *Максимович М.* Письма о Богдане Хмельницком (Н.И. Костомарову) // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Февраль. — С. 105—120.
40. *Мохарниця Ю.* Несколько слов о пинчуках // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Октябрь. — С. 125—128.
41. Мысль о сооружении нового памятника в Киеве // Вестник Юго-западной и Западной России. — 1862. — Сентябрь — С. 241—242
42. *Нелеста Ф.* После поездки на Волинь. // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1862. — Октябрь. — С. 38—59.
43. *Необачний П.* «Знайдений на дорозі лист» // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Февраль. — С. 233—238.
44. *Нечуй-вітрець А.* С дороги // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Февраль. — С. 188—197.
45. *Номис М.* Де-що про українське писання і про словозбір К. Шейковського (лист до Редактора) // Черниговский листок — 1862. — № 2. — С. 13—15.
46. Объявление об издании Вестинка Юго-западной и Западной России // Киевские епархиальные ведомости. — 1862. — № 6. — С. 203—206.
47. Объяснение одной фразы в объявлении об издании Вестника Юго-

- западной и западной России // Вестник Юго-западной и западной России. Историко-литературный журнал. — 1862. — Октябрь. — С. 65-84.
48. *Олександр Переходовець*. Вісті з Полтави // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Январь. — С. 309—321.
49. От редакции // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Январь. — С. 1—8.
50. От редакции // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Март. — С. 7—12.
51. От редакции. Недоразумение по поводу слова жид // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Июнь — С.134—142.
52. Ответ Современной Летописи Русского Вестника // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Февраль. — С. 256—259.
53. *П...кій*. Заметка о народном языке. // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1861. — Апрель. — С. 21—29.
54. Что такое хлопомания и кто такие хлопоманы? // Вестник Юго-западной и Западной России. Историко-литературный журнал. — 1862. — Ноябрь. — С. 139—156.

Опубліковані джерела

1. *Антонович В.* Три національні типи народні (вступна стаття О.В.Яся) / В. Б. Антонович // Український історичний журнал. — 2017. — № 3. — С. 171—190.
2. *Возняк М.* Листування П. Куліша // Нова Україна. — 1923. — Жовтень. — С.139—148.
3. *Возняк М.* Листування П. Куліша з О. Кониським (кінець) // Нова Україна. — 1923. — Листопад. — С.154—163.
4. З листування М. І. Костомарова з графинею А. Д. Блудовою / Подав Абрамович // Україна. — 1926. — Кн. 5. — С. 80—90.
5. *Костомаров Н.* Исторические произведения. Автобиография. — Киев:

Лыбедь, 1990. — 736 с.

6. *Михальчук К.* Автобіографічна записка // Записки наукового товариства імени Шевченка. — 1914. — Том СХХІ. — С.233—240.
7. Общественно-политическое движение на Украине в 1856 — 1862 гг. Сборник документов / Ред. С. Кеневич, К. Конарский, В. Королюк и др. — Киев : Вид. Акад. наук УРСР, 1963. — Т.1. — LIV, 387 с.
8. Общественно-политическое движение на Украине в 1856 — 1862 гг. Сборник документов / Ред. С. Кеневич, К. Конарский, В. Королюк и др. — Киев : Вид. Акад. наук УРСР, 1964. — Т.2. — XLIX, 551 с.
9. Отзыв из Киева // *Д. Багалій.* Матеріали для біографії В. Б. Антоновича. — Київ: Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. — С. 38—48.
10. *Познанский Б.* Воспоминания (продолжение) // Украинская жизнь. — 1913. — №2. — С.10—26.
11. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / Упор. Геннадій Боряк. — Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015. — LXII; 810 с.: іл.
12. *Чернышевский Н.* Национальная бестактность // Воспоминания о Тарасе Шевченко. — Київ: Дніпро, 1988. — С. 386 — 390.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, збірки статей

1. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. В. Морозова — Київ: Критика, 2001. — 271 с.
2. *Бернштейн М.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х — 60-х років XIX ст. — Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1959. — 215 с.
3. *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831 — 1863) / Пер. з фр. З. Борисюк. — Київ: Видавництво “Фенікс”, 1996. — 415 с.

4. *Гнатюк О.* Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. — Київ: Критика, 2005. — 528 с.
5. *Гелнер Е.* Нації та націоналізм / Пер. з англ. Г. Касьянов. — Київ: Таксон, 2003. — 298 с.
6. *Гібернау М.* Ідентичність націй / Пер. з англ. П. Таращук. — Київ: Темпора, 2012. — 304 с.
7. *Єсельчик С.* Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст. — Київ: КІС, 2010. — 272 с.
8. Западные окраины Российской империи / Ред. М. Долбилов, А. Миллер. — Москва: Новое литературное обозрение, 2006. — 608 с.
9. *Земський Ю.* Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ ст. — Хмельницький, 2011. — 350 с.
10. *Іванова Л., Іванченко Р.* Громадівський рух 60-х рр. ХІХ ст. в Україні: проблеми, ідеологія. — Київ: МІЛП, 1999. — 128 с.
11. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. — Київ: Либідь, 1999. — 349 с.
12. *Катренко А.* Український національний рух ХІХ ст. Частина II. 60-90-ті роки ХІХ ст.: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів. — Київ, 1999. — 189 с.
13. *Ле Гофф Ж.* История и память / Пер. с фр. К. З. Акопяна. — Москва: РОССПЭН, 2013. — 303 с.
14. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2-х томах / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицак, А. Дешиця, Г. Киван, Е. Панкеева. — Київ: Основи, 1994. — Т.1. — 554 с.
15. *Миллер А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIXв.). — СПб.: Алетейя, 2000. — 260 с.
16. Міжкультурний діалог. Том 1: Ідентичність. — Київ: Дух і літера, 2009. — 464 с.

17. *Савченко Ф.* Заборона українства. 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860-1870 рр. — Харків; Київ: Державне видавництво України, 1930. — 415 с.
18. *Світленко С. І.* Народництво в Україні 60-80-х років XIX ст. Аналіз публікацій документальних джерел. — Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 1995. — 237 с.
19. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. — Київ: Заповіт, 1997. — Т.2. — 448 с.
20. *Сміт Е.* Національна ідентичність / Пер. з англ. П. Таращук. — Київ: Основи, 1994. — 223 с.
21. *Тичер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е.* Методы анализа текста и дискурса / Пер. с англ. — Харьков: Изд-во Гуманитарный центр, 2009. — 356 с.
22. Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. С. Матіяш та Ю. Дуркот. — Київ: К. І. С., 2011. — 416 с.
23. Українська історіософія (XIX — XX ст.): антологія: у 2 частинах / упор. В. О. Артюх. — Суми: Сумський державний університет, 2011. — Ч.І. — 250 с.
24. *Шпорлюк Р.* Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / Пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука, Я. Стріхи, Д. Матіяш та Х. Чушаак. — Київ: Дух і Літера, 2013. — 552 с.
25. *Kozak S.* Polacy I Ukraińcy: w kregu mysli i kultury pogranicza: epoka romantyzmu. — Warszawa, 2005. — 306 p.

Статті

1. *Айтов С.* Журнал «Основа» (1861-1862) і культурно-національне відродження України у контексті східноєвропейських національних ренесансів середини XIX ст. // *Грані.* — 2000. — № 2(10). — С.21— 25.
2. *Арістов В.* Українофіли: між державним і «національним» // *Наукові записки. Том 104. Історичні науки.* — Київ: Національний університет

- «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 19— 23.
3. *Варварцев М.* Мадзіні та Україна: зв'язки, впливи, рецепції // *Варварцев М.* Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна: Монографія. — Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005. — С. 141— 220.
 4. *Василенко М.* Олександр Матвієвич Лазаревський (1834 — 1902). Матеріали до його біографії (з малюнками) // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. — Київ: Державне видавництво України, 1927. — Кн.4. — С.18— 82.
 5. *Вульпиус Р.* Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860—1906) // *Ab imperio.* — 2005. — № 2.— С. 191— 224.
 6. *Граховецький Д.* Перші недільні школи на полтавщині та їхні діячі (1860 — 1862 рр.) // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. — Київ: Державне видавництво України, 1928. — Кн.4. — С.51— 72.
 7. *Драгоманов М.* Евреи и поляки в Юго-Западном крае // *Драгоманов М.* Политические сочинения. Т.1. — Москва, 1908. — С. 217—262.
 8. *Дудко В.* «Ранній» Олександр Тищинський: сторінки життя і творчості // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. — 2006. — №6. — С. 76—83.
 9. *Дудко В.* Журнал «Основа» як проект петербурзької української громади // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. — 2006. — Вип. 13. — С. 3— 17.
 10. *Дудко В.* Із розшуків про «Основу» // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія / Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. — Київ: ПЦ «Фоліант», 2009. — Т. 4. — С. 7—58.
 11. *Дудко В.* Оголошення про вихід у світ чисел журналу «Основа» // Відкритий архів: Щорічник матеріалів та досліджень з історії української культури. — Київ, 2004. — Т. I. — С. 593—600.

- 12.Дудко В. Статті для журналу «Основа» (1861–1862), заборонені цензурою // Київська старовина — 1997. — № 5. — С.72.
- 13.Дудко В. Хронологія видання журналу «Основа» // Український археографічний щорічник. — Київ, 2013. — Випуск 18. — Т. 21. — С.272 — 295.
- 14.Кашиба М. Німецький і український романтизм: спроба зіставлення. Стаття. Зб. наук. праць з філософії та філології. — Вип. 12 . Німецька традиція в філософії, гуманітаристиці та культурі. — Одеса, 2008 р. — С. 167 — 177.
- 15.Кеневич Я. Интеллигенция и империя // Ab imperio. — 2011. — № 1.— С. 131—162.
- 16.Колесник І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України ХІХ століття // Український історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 169—193.
- 17.Котенко А. До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа» // Український історичний журнал. — 2012. — № 2. — С. 42— 57.
- 18.Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. — 1991. — № 3. — С. 97— 107.
- 19.Міяковський В. Б. С. Познанський (народник 60-х років) // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. — Київ: Державне видавництво України, 1926. — Кн.1. — С. 72— 93.
- 20.Окаринський В. Пуристи як молодіжна нонконформістська течія у суспільному житті України 1850-х років // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. — Вип. 1. — С. 17—22.
- 21.Світленко С. Український національний рух «довгого ХІХ століття» в

- контексті нелінійної історії / С. І. Світленко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія. — 2013. — Т. 21, вип. 21. — С. 3— 9.
22. *Шандра В. С.* Єкельчик. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття // Український історичний журнал. — 2012. — № 4. — С. 212— 215.
23. *Шандра В.* Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством // Український історичний журнал. — 2010. — № 4. — С. 59— 83.
24. *Remi J.* The Valuev Circular and Censorship of Ukrainian Publications in the Russian Empire (1863–1876): Intention and Practice // Canadian Slavonic Papers. — March–June. — 2007. — P. 87— 109.
25. *Shandra V.* Kyiv's Intellectual Environment on the Eve of the Valuev Directive // East/West: Journal of Ukrainian Studies. — 2017. — №2. — P. 97 — 112.

Дисертація

1. *Айтов С. III.* Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України. Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський національний університет. — Дніпропетровськ, 2001. — 208 с.